

Οι σαινσιμονιστές για την επαναστατημένη Ελλάδα. Το περιοδικό *Le Producteur*²

Εισαγωγή

ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ ΤΗΣ ΠΑΛΙΝΟΡΘΩΣΗΣ (1814-1830), οι μνήμες της Ναπολεόντειας εποποιίας και το τραύμα από την εισβολή του έκτου συνασπισμού, τρέφουν τις προσμονές και τους φόβους των αριστοκρατικών οικογενειών και των εύπορων αστών. Για τους κατοίκους της παλαιάς συνοικίας του Σαιν-Ζερμέν, η επιστροφή των Βουρβόνων σηματοδοτεί το τέλος ενός εφιάλτη. Ονειρεύονται την αποκατάσταση των βλαβών που υπέστησαν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Για εκείνους, πάλι, που ζουν στους φρενήρεις ρυθμούς της δεξιάς όχθης, στην κοσμική συνοικία που απλώνεται βόρεια του Κεραμικού, η άνοδος του Λουδοβίκου του 18ου στο θρόνο σηματοδοτεί την εγκαθίδρυση της συνταγματικής μοναρχίας. Διεκδικούν την εξασφάλιση των ελευθεριών που θεωρούν απαραίτητες για τον εκσυγχρονισμό της γαλλικής κοινωνίας.

Μέσα από τους αναγκαστικούς συμβιβασμούς και τις αναπόφευκτες συγκρούσεις των δύο πλευρών, διαφαίνονται οι αναμονές των σαινσιμονιστών. Αρνούνται την επιστροφή στο παρελθόν και οραματίζονται το μέλλον πέρα από τις διαχωριστικές γραμμές που χωρίζουν τους νοσταλγούς του Παλαιού Καθεστώτος από τους φιλελεύθερους. Μέσα από αλλεπάλληλες συνθέσεις και ρήξεις, διαμορφώνουν τη δίκη τους εναλλακτική πρόταση για την οργάνωση της βιομηχανικής κοινωνίας. Κοινή επιδίωξή τους είναι η κάλυψη των αναγκών των πολλών και η διαρκής πρόοδος της κοινωνικής ολότητας.³ Όπως είναι φυσικό, οι απόψεις τους για τα επαναστατικά κινήματα της εποχής διαμορφώνονται υπό το βάρος αυτών των προσδοκιών. Αν και το πολυσχιδές σαινσιμονικό κίνημά έχει αποτελέσει αντικείμενο ενδελεχούς έρευνας, η σχέση της «σχολής του Σαιν-

Σιμόν» με την επαναστατημένη Ελλάδα και το φιλελληνικό κίνημα παραμένει, επί της ουσίας, ανεξερεύνητη. Καλύπτοντας εν μέρει αυτό το κενό, αναδεικνύουμε την οπτική γωνία μέσα από την οποία οι σαινσιμονιστές προσέλαβαν τις εξελίξεις μιας κοινωνίας που μετασχηματιζόταν, όπως και η δική τους, με τρόπο επαναστατικό.

Η μελέτη μας περιλαμβάνει τρία μέρη: αρχικά, σταχυολογούμε τα έργα του Σαιν-Σιμόν (Henri Saint-Simon, 1760-1825) σε περιόδους και εξηγούμε πώς συγκροτείται η σαινσιμονική σχολή στη συνέχεια, εστιάζουμε στην έκδοση του περιοδικού *Le Producteur* (εφεξής *Ο Παραγωγός*) και αναζητούμε «τη γραμμή» των συντακτών του· τέλος, δείχνουμε πως οι ιδεολογικές ζυμώσεις των σαινσιμονιστών αντανακλούν και στο ενδιαφέρον τους για την Υπόθεση των Ελλήνων.

Από τον Σαιν-Σιμόν στους σαινσιμονιστές

Στη Γαλλία, τα γεγονότα της διετίας 1819-1820 αναδιατάσσουν τους πολιτικούς συσχετισμούς προς όφελος των ακραιφών υποστηρικτών της απόλυτης Μοναρχίας.⁴ Όταν, στα τέλη του 1821, ο συντηρητικός Βιλλέλ (Joseph de Villèle) αναλαμβάνει την πρωθυπουργία, οι αντίπαλοί του δεν είναι σε θέση να επωφεληθούν από τα επαναστατικά κινήματα στην ιβηρική, στην ιταλική και στη βαλκανική χερσόνησο προκειμένου να επιβάλλουν την πολιτική τους ατζέντα.⁵ Τα επόμενα χρόνια, η συντηρητική στροφή της Παλινόρθωσης επιταχύνεται και, εν τέλει, ολοκληρώνεται με την «αποκατάσταση» των ηθικών και υλικών βλαβών που είχαν υποστεί οι ευγενείς κατά τη διάρκεια της Επανάστασης.⁶ Σε αυτή τη συγκυρία, η κοινή γνώμη ταλανίζεται από τις αναποτελεσματικές επιλογές της φιλελεύθερης αντιπολίτευσης και τον αναχρονισμό των κυβερνητικών πολιτικών. Πνεύμα οξύ και συνθετικό, ο Σαιν-Σιμόν εξηγεί τα σημεία των καιρών:

Η κρίση, στην οποία έχει εισέλθει η πολιτική κοινότητα εδώ και τριάντα χρόνια, οφείλεται κατά βάση στην καθολική αλλαγή κοινωνικού συστήματος που συντελείται στα πλέον πολιτισμένα έθνη ως αποτέλεσμα των αλλεπάλληλων με-

τασχηματισμών της παλαιάς πολιτικής τάξης. Με πιο ακριβείς όρους, αυτή η κρίση έγκειται στο πέρασμα από το φεουδαλικό και θεολογικό στο βιομηχανικό και επιστημονικό σύστημα.⁷

Από το 1802, όταν δημοσιεύει το πρώτο του έργο, και μέχρι το τέλος της ζωής του, ο Σαιν-Σιμόν μετουσιώνει τις ιδέες του Διαφωτισμού, τις ζυμώσεις της Επανάστασης και τις περιπέτειες της ναπολεόντειας εποποιίας σε μια άοκνη αναζήτηση των μέσων—υλικών, επιστημονικών και αισθητικών— που θα συμβάλουν στην ολοκλήρωση του επαναστατικού μετασχηματισμού της κοινωνίας, στην εγκαθίδρυση του βιομηχανικού συστήματος. Οι μελετητές του έχουν αναδείξει με επάρκεια τις συνέχειες, τις τομές και τις μετατοπίσεις της σκέψης του.⁸ Στη συγγραφική του παραγωγή, διακρίνουμε τέσσερις περιόδους δείχνοντας, κάθε φορά, πώς αναμετράται με τις αξιώσεις του θετικισμού και του ρομαντισμού, του συντηρητισμού, του φιλελευθερισμού και του σοσιαλισμού:

1. Υπό το βάρος της λογοκρισίας που είχε επιβάλλει το αυτοκρατορικό καθεστώς, ο Σαιν-Σιμόν επικεντρώνει, από το 1802 και μέχρι το 1813, τις προσπάθειές του στη συγκρότηση μιας επιστήμης που, κατά το πρότυπο της φυσιολογίας, θα αναδεικνύει τους νόμους που διέπουν τη γέννηση, την οργάνωση και την εξέλιξη των κοινωνικών σωμάτων.⁹

2. Στον απόηχο της πτώσης του Ναπολέοντα, ο Σαιν-Σιμόν συντάσσεται με τις αντιμοναρχικές δυνάμεις υπέρ της φιλελεύθερης ερμηνείας και εφαρμογής της Χάρτας του 1814. Στη σκιά της Ιερής Συμμαχίας, η «Κοινωνική Φυσιολογία» παίρνει το όνομα της «Θετικής Πολιτικής Επιστήμης» και αναγγέλλει την ενοποίηση της Ευρώπης.¹⁰

3. Την περίοδο 1816-1818, ο Σαιν-Σιμόν έρχεται σε επαφή με την Πολιτική Οικονομία. Εμπνέεται από τον Σαι (Jean-Baptiste Say) και εντάσσεται στους κύκλους του.¹¹ Ανακαλύπτει τις αρχές της *Βιομηχανίας*.¹²

4. Η αποτυχία των γάλλων Καρμπονάρων αλλάζει αισθητά την οπτική του Σαιν-Σιμόν για την κοινωνική οργάνωση. Η εμπιστοσύνη του στους επιστημονικούς και οικονομικούς κύκλους της Παλινόρθωσης κλονίζεται. Αντιλαμβάνεται πως η οργάνωση του *Βιομηχανικού Συστήματος* απαιτεί άλλους τύπους δράσης.¹³ Μετά το 1819, ασπάζεται, όλο και περισσότερο, την αναγκαιότητα διάδοσης μιας νέο-χριστιανικής ηθικής. Μέσα από την κατήχηση και τη χρήση

συμβόλων, προσβλέπει στην ανάσχεση των εγωισμών και στην εξάλειψη των ανισοτήτων. Το ενδιαφέρον του κεντρίζει η τέχνη και ο ρόλος της ως μέσου για τη διάδοση της νέο-χριστιανικής ηθικής. Είναι η περίοδος που ο Σαιν-Σιμόν αποκόπτεται σταδιακά από το θετικισμό και το βιομηχανισμό (industrialisme) ατενίζοντας με ακλόνητη αισιοδοξία τη σοσιαλιστική προοπτική που διανοίγει η πρόοδος του πολιτισμού.¹⁴

Η στροφή του Σαιν-Σιμόν προς τον σοσιαλισμό γίνεται αμετάκλητη όταν, το 1824, κυκλοφορεί στο Παρίσι ένας ανυπόγραφος συλλογικός τόμος με τίτλο: *Opinions littéraires, philosophiques et industrielles*.¹⁵ Στην εισαγωγή του έργου διαβάζουμε:

*Μια νέα φιλοσοφία, απότοκο μακρόχρονων προβληματισμών για την κοινωνική οργάνωση, έδειξε πως μέχρι τώρα αναλωθήκαμε υπερβολικά με την εναλλαγή των κυβερνόντων χωρίς να σκεφτούμε πώς να δώσουμε στην κυβερνητική δράση την πραγματική θέση που της αρμόζει σύμφωνα με τις προόδους του πολιτισμού. Έγινε επίσης αντιληπτό, πως η μόνη τάξη πραγμάτων που βρίσκεται σε αρμονία με τις ανάγκες της κοινωνίας, είναι αυτή όπου οι περισσότεροι ταλαντούχοι στις επιστήμες, στις τέχνες και στη βιομηχανία, δηλαδή στις τρεις δυνάμεις του κοινωνικού σώματος, κυριαρχούν χρησιμοποιώντας τις ικανότητές τους προς όφελος όλων.*¹⁶

Με ένα σημείωμα στην αρχή του συλλογικού τόμου, οι συγγραφείς αναγγέλλουν την έκδοση περιοδικού όπου θα επεξεργάζονται περαιτέρω τις επιστημονικές, οικονομικές και αισθητικές τους θέσεις.¹⁷ Λίγους μήνες αργότερα, στις 19 Μαΐου 1825, ο Σαιν-Σιμόν τους παρακινεί να μην εγκαταλείψουν το σχέδιό τους:

*Κύριοι, εδώ και δώδεκα μέρες, έγνοια μου είναι να σας υποδείξω πως θα κατευθύνετε, όσο το δυνατό καλύτερα, τις προσπάθειές σας προς τον κοινό σκοπό. Τις τελευταίες τρεις ώρες προσπαθώ να συνοψίσω όσα σκέφτομαι γι' αυτό το θέμα. Αυτή τη στιγμή, έχω μόνο να πω ότι ήρθε η ώρα να ευοδωθούν οι προσπάθειές μας. Οι καρποί ωρίμασαν και πρέπει να τους μαζέψετε.*¹⁸

Με αυτά τα λόγια, πέφτει, σ' ένα φτωχικό διαμέρισμα της οδού Ρισελιέ, η αυλαία ενός πολυκύμαντου βίου.¹⁹ Και αυτά είναι τα λόγια που σηματοδοτούν το ξεκίνημα των σαινσιμονιστών και των σαινσιμονιστριών που έμελλε να αφήσουν το βαθύ τους αποτύπωμα στην εξέλιξη των νεωτερικών κοινωνιών.²⁰

Η έκδοση του Παραγωγού

Στις 22 Μαΐου 1825, οι αναγνώστες της εφημερίδας *Le Constitutionnel* πληροφορήθηκαν το θάνατο του Σαιν-Σιμόν. Ο ανώνυμος συντάκτης, ανέφερε στο σύντομο σημείωμά του:

Σήμερα το μεσημέρι, μια πένθιμη, αρκετά πολυπληθής, πομπή κατευθύνθηκε από την Μονμάρτη προς το νεκροταφείο του Περ Λασέζ. Εκεί, ο υπεύθυνος για την ταφή εμφανίστηκε για να υποδεχτεί το νεκρό ρωτώντας πού είναι οι συγγενείς του. Όταν κανείς δεν απάντησε, τότε ρώτησε πού είναι οι φίλοι. Όλοι δήλωσαν παρόντες. Αναζήτησαν τάφο, καθώς δεν είχε γίνει η σχετική προετοιμασία. Όσοι παρακολούθουσαν με περιέργεια αυτό το αλλόκοτο θέαμα έμαθαν σύντομα ότι ο νεκρός ήταν ο Ανρί ντε Σαιν-Σιμόν, ένας από τους πλέον ένθερμους φιλόδημους της εποχής μας. Όποια γνώμη και να έχουμε για τις τολμηρές και συχνά ρηξικέλευθες ιδέες που διαπερνούν τα γραπτά του, δεν μπορούμε, δρώντας εν θερμώ, να παραγνωρίσουμε πως είχε την ικανότητα να ανακινεί πολλά από τα πιο επιτακτικά ζητήματα που αφορούν την κοινωνία. Σαιν-Σιμόν είχε όμως και μία άλλη αρετή που δεν συναντά κανείς συχνά στη ματαιόδοξη χώρα μας: άνθρωποι που τον γνώριζαν από καιρό έμαθαν τυχαία ότι ανήκε στις υψηλές βαθμίδες της ευγένειας· είχε τον τίτλο του Κόντη, ήταν απόγονος του συγγραφέα των Απομνημονευμάτων [Louis de Rouvroy, duc de Saint-Simon] και συγγενής της επιφανούς οικογένειας της Λωρραίνης. Τι να έλεγε λοιπόν ο πρόδρομος του Μπουλενβιγιέ [Henri de Boulainvilliers] και του Μουλοσιέ [François-Dominique de Reynaud, comte de Montlosier], ο υπερόπτης πολέμιος της αστικής τάξης και των γραμμάτων, αν άκουγε τον απόγονό του να εκθέτει τις ιδέες του για τους λόγιους, τους καλλιτέχνες και τους παραγωγούς;²¹

Δίχως αμφιβολία, οι φιλελευθέρων πεποιθήσεων αναγνώστες συγκράτησαν περισσότερο το σκωπτικό σχόλιο του συντάκτη για την παλαιά φρουρά της γαλλικής ιστοριογραφίας παρά τις θετικές αναφορές του στο πρόσωπο του Σαιν-Σιμόν.²² Άλλωστε, ελάχιστοι ήταν εκείνοι που μπορούσαν να φανταστούν την τύχη που επιφύλασσε η ιστορία στις ιδέες αυτού του «ένθερμου φιλόανθρωπου».

Την πρώτη Ιουνίου του 1825, οι συντελεστές των *Opinions* ίδρυσαν, με την αρωγή του Ανφαντέν,²³ μετοχική εταιρία με σκοπό την έκδοση του περιοδικού που είχαν αναγγείλει.²⁴ Ο τίτλος που επέλεξαν φανέρωνε τα ενδιαφέροντά τους: *Ο Παραγωγός. Περιοδικό της Βιομηχανίας, των Επιστημών και των Καλών Τεχνών* (*Le Producteur. Journal de l'Industrie, des Sciences et des Beaux-Arts*). Την πολυπληθή συντακτική ομάδα διεύθυνε ο Σερκλέ (Antoine Cercler, 1797).²⁵ Στο δελτίο αναγγελίας της έκδοσης, ο Αλεβύ (Léon Halévy, 1802-1883) έκανε διακριτό το στίγμα των συντακτών:

*Το περιοδικό [...] θα έχει για στόχο την μεγαλύτερη δυνατή ανάπτυξη της παραγωγής με την ευρύτερη σημασία του όρου. Μελλοντική επιδίωξη του είναι να προκαλέσει την ένωση των λογίων, των βιομηχάνων και των καλλιτεχνών μια ένωση πολύ σημαντική καθώς είναι η μόνη που μπορεί να βγάλει την κοινωνία από την παρούσα κρίση, επισφραγίζοντας τον αμετάκλητο θρίαμβο της εργασίας επί της οκνηρίας, των θετικών ικανοτήτων επί των συγκεχυμένων γνώσεων και των συμβατικών δεξιοτήτων.*²⁶

Ύστερα από προετοιμασία λίγων μηνών, το πρώτο τεύχος κυκλοφόρησε την πρώτη Οκτωβρίου.²⁷ Στην πρώτη σελίδα, κάτω από τον τίτλο, εμφανιζόταν εν είδη επιγραφής η φράση που δανειστήκαν οι συντάκτες από τις *Opinions*: «Η χρυσή εποχή, που μια τυφλή παράδοση έχει τοποθετήσει μέχρι σήμερα στο παρελθόν, είναι μπροστά μας».

Στις αναζητήσεις των σαινσιμονιστών αποτυπώνεται το όραμα για μια κοινωνία που παράγει για να καλύψει τις ανάγκες των μελών της.²⁸ Πρόκειται για ένα αίτημα κατ' εξοχήν ουτοπικό που επιβεβαιώνει το αμετάκλητο της Διττής Επανάστασης και αρθρώνεται απέναντι στα δύο κύρια ιδεολογικά ρεύματα της εποχής, δηλαδή τους νοσταλγούς του Παλαιού Καθεστώτος και τους φιλελεύθερους υπερασπιστές της μετά-επαναστατικής τάξης.²⁹ Οι πρώτοι αντικρίζουν

το κοινωνικό γίγνεσθαι μέσα από την οπτική της παράδοσης, ενώ οι νεωτεριστές αντίπαλοί τους εμφορούνται από μια μεταφυσικού τύπου αντίληψη περί ελευθερίας της συνείδησης.³⁰ Από την πλευρά τους, οι σαινσιμονιστές συναισθάνονται την αναγκαιότητα μιας φιλοσοφικής σύνθεσης που να προχωρά πέρα από τις οπισθοδρομικές πεποιθήσεις του παλαιού κόσμου και το ατομοκεντρικό ορθολογισμό. Σε αυτό το πλαίσιο, αναζητούν τις αρχές που θα επιτρέψουν στους ανθρώπους να αναπτύξουν μεταξύ τους συνεταιριστικούς δεσμούς προκειμένου να οργανώσουν συλλογικά τις ικανότητές τους και να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους.³¹ Οι σαινσιμονιστές προσδοκούν πως, μέσα από τη διάδοση ενός νέου θρησκευτικού δόγματος, θα συμφιλιώσουν όλα τα πνεύματα κατευθύνοντας τη δράση τους προς ένα κοινό σκοπό: την διαρκή πρόοδο της βιομηχανίας, της επιστήμης και των καλών τεχνών.³²

Αναζητώντας συνδρομητές και ερείσματα, οι σαινσιμονιστές απευθύνονται σε όσους θεωρούν προνομιακούς συνομιλητές, δηλαδή εκείνους που καταπιάνονται με τις επιστήμες, τη βιομηχανία και τις τέχνες. Προς τους πρώτους απευθύνουν κάλεσμα στη μάχη κατά των μυστικιστικών πεποιθήσεων και των συγκεχυμένων γνώσεων. Αποστολή των λογίων είναι να παράγουν, μέσα από την παρατήρηση και τη σύγκριση, τα πορίσματα που θα κατευθύνουν τη βιομηχανική ανάπτυξη και την καλλιτεχνική δημιουργία. Διπλός όμως είναι και ο ρόλος των βιομηχάνων, δηλαδή όλων εκείνων που ασκούν παραγωγική δραστηριότητα. Από αυτούς, οι πλέον εύποροι οφείλουν να διαθέσουν τα κεφάλαια και τις γνώσεις τους για την πρόοδο της κοινωνικής ολότητας. Από την άλλη, οι ασθενέστεροι, καλούνται να εμπιστευτούν στους πλέον ικανούς τη διεύθυνση της παραγωγικής διαδικασίας.

Δεν χωρά αμφιβολία πως μέσα από τις στήλες του *Παραγωγού* αναπαράγεται η λατρεία μιας ολόκληρης εποχής για τα επιστημονικά και βιομηχανικά επιτεύγματα του ανθρώπινου πνεύματος. Θα μπορούσαμε μάλιστα να θεωρήσουμε τους σαινσιμονιστές ως τους κατεξοχήν «απόστολους» του θετικισμού και της παραγωγικότητας, των δυο ιδεολογημάτων που σημάδεψαν τη μετάβαση στη βιομηχανική εποχή. Άλλωστε, αρκετοί από τους σύγχρονους μελετητές κατέληξαν σε ανάλογα συμπεράσματα. Συγκεκριμένα, υποστήριξαν πως η αδιαφορία των σαινσιμονιστών για την κοινοβουλευτική δημοκρατία και η αντανακλαστική τους συστολή απέναντι στην επαναστατική βία αποτελούν τα δια-

κριτικά γνωρίσματα ενός δόγματος που είτε αναπαρήγαγε την αστική κυριαρχία,³³ είτε προλείανε το έδαφος για την στροφή των δυτικών κοινωνιών προς τον αυταρχισμό³⁴ και τον ολοκληρωτισμό.³⁵

Σε ότι μας αφορά, ανιχνεύουμε στον *Παραγωγό* τα ψήγματα μιας φιλοσοφίας που αφενός αναγνωρίζει την πρωτοκαθεδρία της κοινωνικής ολότητας έναντι των ατομικών μερών, αφετέρου επιδιώκει, μέσα από την τέχνη, να καλλιεργήσει συναισθήματα αλληλεγγύης που αναχαιτίζουν όλες τις εκφάνσεις του εγωισμού (εθνικές, ταξικές, ατομικές).³⁶ Συγκεκριμένα, οι σαινσιμονιστές απορρίπτουν την εμπορευματοποίηση της τέχνης και έρχονται σε σύγκρουση με όσους προτάσσουν την ατομική διάσταση της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Θεωρούν, για παράδειγμα, πως η μουσική, η ζωγραφική, η γλυπτική αποτελούν συμβολικά σύνολα που αποτυπώνουν το ωραίο, ενώ, παράλληλα, επιτελούν ένα καίριο κοινωνικό ρόλο: μέσα από τις φόρμες της καλλιτεχνικής έκφρασης, ο μουσουργός, ο ζωγράφος, ο γλύπτης, αναθερμαίνουν τα αισθήματα συμπάθειας στις καρδιές των πολλών και, έτσι, επικοινωνούν μέσω του θυμικού τις ιδέες (συλλογική οργάνωση της παραγωγής, επικράτηση του θετικού πνεύματος) πάνω στις οποίες εδράζεται ο βιομηχανικός κόσμος.³⁷ Μέρος αυτού του κόσμου είναι και η επαναστατημένη Ελλάδα.

Η επαναστατημένη Ελλάδα μέσα από τις στήλες του *Παραγωγού*

Την ημέρα του θανάτου του Σαιν-Σιμόν, η εφημερίδα *Le Constitutionnel* δημοσίευσε την επιστολή με την οποία ο Μάγερ (Johann Jacob Meyer) και ο Κ. Πεταλός καλούσαν τους ετοιμοπόλεμους κάτοικους της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας να υπερασπιστούν το Μεσολόγγι απέναντι στις δυνάμεις του Κιουταχί.³⁸ Στο διάστημα που ακλούθησε μέχρι και την έξοδο των πολιορκημένων οι αναφορές του γαλλικού τύπου στα τεκταινόμενα της ελληνικής επανάστασης γίνονταν όλο και πιο δραματικές.³⁹ Οι καλλιτεχνικές εκδηλώσεις και τα καλέσματα προς ενίσχυση των ελλήνων πύκνωναν.⁴⁰ Και ενόσω πυροδοτούνταν τα φιλελληνικά αισθήματα των γάλλων, το παρισινό φιλελληνικό κομιτάτο ύψωνε τους τόνους της αντιπαράθεσης με την κυβέρνηση αμφισβητώντας, μεταξύ άλλων, και την πολιτική της στο ελληνικό ζήτημα.⁴¹

Οι δύο κύριοι χρηματοδότες του *Παραγωγού* διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στο φιλελληνικό κίνημα. Ο Τερνώ διατέλεσε πρόεδρος του παρισινού κοιμητάτου. Στέγαζε, μάλιστα, στην οικεία του τις συνελεύσεις των μελών του. Ανάμεσα τους συναντάμε και τον Λαφίτ που, μέσα από την πολιτική του δράση και την οικονομική του δύναμη, συνέβαλε καθοριστικά στην φιλελληνική στροφή της κοινής γνώμης.⁴²

Η στάση της συντακτικής ομάδας δεν ήταν λιγότερο δεκτική στα δίκαια του ελληνικού αγώνα. Ο Ανφαντέν ανταποκρίθηκε στο κάλεσμα των φοιτητών της Πολυτεχνικής Σχολής προκειμένου να ηγηθεί μιας εκστρατείας ενίσχυσης των επαναστατών.⁴³ Ο Ροντρίγκ κίνησε τις υποψίες της αστυνομίας ως πιθανός σύνδεσμος των γάλλων φιλελλήνων με το κοιμητάτο του Λονδίνου.⁴⁴ Οι Αρτώ και Μποντέν ανέλαβαν να συντάξουν για λογαριασμού του παρισινού κοιμητάτου μια ολιγοσέλιδη αναφορά για την κατάσταση των Ελλήνων.⁴⁵ Ο Καρρέλ υπέγραψε μια επιτομή της ιστορίας των σύγχρονων Ελλήνων, ενώ ο Σαντύ δημοσίευσε μια επιτομή της αρχαίας ιστορίας της Ελλάδας.⁴⁶ Τέλος, ο Μπαϊγύ επιλέχθηκε για να υποστηρίξει τις αποστολές του κοιμητάτου στην Ελλάδα.⁴⁷

Ο αγώνας των Ελλήνων προκάλεσε λοιπόν το ενδιαφέρον των συντακτών του *Παραγωγού*. Ωστόσο, η φιλελληνική τους δράση δεν ήταν αποτέλεσμα μιας καλά οργανωμένης, κοινής στρατηγικής. Δύο υποθέσεις στηρίζουν το παραπάνω συμπέρασμα. Αφενός ήταν πρακτικά αδύνατο για τους σαινσιμονιστές να υιοθετήσουν μια ενιαία φιλελληνική στρατηγική κατά τη διάρκεια της διετίας 1825-1826, δηλαδή όταν διαμορφώνονταν τα πρώτα χαρακτηριστικά της συλλογικής τους ταυτότητας. Αφετέρου οι πολύχρονες ζυμώσεις (1825-1835) των σαινσιμονιστών περισσότερο αντανακλούσαν στην εμπλοκή τους στην ελληνική υπόθεση παρά καθορίστηκαν από αυτήν.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, ταξινομούμε σε δύο κατηγορίες –ανάλογα με το περιεχόμενο και τη στόχευσή τους– τα δημοσιεύματα του *Παραγωγού* που έχουν για θέμα τους τον επαναστατικό μετασχηματισμό της Ελλάδας. Στην πρώτη, συγκαταλέγονται εκείνα που μας επιτρέπουν να διακρίνουμε, πίσω από το φιλελληνικό ενδιαφέρον των συντακτών, τις γενικότερες επεξεργασίες των σαινσιμονιστών. Πρόκειται, για μια κριτική του Αλεβύ στην τραγωδία *Οι Μάρτυρες του Σουλίου* και για ένα άρθρο που δημοσιεύει σε δύο συνέχειες ο Καρρέλ (Armand Carrel, 1800-1836) για να αναδείξει την συνε-

σφορά του εμπορίου στην παλιγγενεσία των Ελλήνων.⁴⁸ Στην ίδια κατηγορία ανήκει και ένα άρθρο του Μπυσέ με τον τίτλο: *Για την Ελλάδα*.⁴⁹ Στη δεύτερη κατηγορία, ανήκουν δύο αποσπάσματα από κείμενα τρίτων και ένα κάλεσμα αρωγής προς τους Έλληνες. Οι συντάκτες επέλεξαν να τα δημοσιεύσουν προκειμένου να ενημερώσουν τους αναγνώστες για την εξέλιξη της ελληνικής υπόθεσης. Πρόκειται για μια αναφορά του Μπλανκέρ (Edward Blanquière) στην κατάσταση της εκπαίδευσης στην Ελλάδα, για το απόσπασμα ενός γράμματος του Μπαϊγύ προς το παρισινό κοιτάτο και για ένα κάλεσμα συμμετοχής στην πανευρωπαϊκή φιλελληνική καμπάνια του 1826.⁵⁰

Στις τρεις υποενότητες που ολοκληρώνουν το τέταρτο μέρος της μελέτης, υποστηρίζουμε πως στα άρθρα των συντακτών του *Παραγωγού* (βλ. τα δημοσιεύματα της πρώτης κατηγορίας) αποτυπώνονται με ευκρίνεια οι σαινισμονικές θέσεις για τον κόσμο που προέκυψε από την αλματώδη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και την είσοδο των πολλών στην ιστορία.⁵¹

Ο Αλεβύ και οι Μάρτυρες του Σουλίου

Το 1825, ο Λεμερσιέ (Népomucène-Louis Lemercier, 1771-1840), επιφανής δραματουργός και ένθερμος φίλος της ελληνικής λαϊκής παράδοσης, δημοσιεύει την τραγωδία *Οι Μάρτυρες του Σουλίου*.⁵² Το έργο δεν ανεβαίνει στην σκηνή καθώς ο Λεμερσιέ αρνείται τις «υπηρεσίες» των λογοκριτών. Ωστόσο, επιλέγει να το δημοσιεύσει για δύο λόγους: για να εισάγει μερικούς νεοτερισμούς στη δραματουργική τέχνη και για να αφηγηθεί το δραματικό αγώνα των αδούλωτων Σουλιωτών ενάντια στον Αλή-Πασά.⁵³ Απώτερος στόχος του είναι να προκαλέσει τη συγκίνηση των θεατών φανερώνοντας ότι αληθινό και πηγαίο κρύβεται στις ψυχές των υπόδουλων Ελλήνων που αγωνίζονται για να αποτινάξουν τον οθωμανικό ζυγό.

Ο Λεμερσιέ, αν και θεωρήθηκε ως ο τελευταίος των νέο-κλασικιστών δραματουργών, υιοθετεί πρόθυμα στα έργα του νεοτερισμούς που προέρχονται από την αγγλική και τη γερμανική σκηνή.⁵⁴ Μέσα από την επίκληση της αυθεντίας ενός Σαίξπηρ και ενός Σίλερ, ο γάλλος δραματουργός αισθάνεται την ανάγκη να δικαιολογήσει όχι μόνο τη μακρά διάρκεια την πεντάπρακτης τραγωδίας

του αλλά και τα μέσα (απόρριψη των ενοτήτων της πλοκής, πρόσμιξη διαφορετικών υφών, αναφορές στη τοπικότητα μέσα από τη χρήση τοπωνυμίων και συμβόλων) που επιστρατεύει προκειμένου να δείξει τους Έλληνες και τους Τούρκους «όπως ακριβώς είναι». ⁵⁵ Σε αυτό το σημείο, οι ρομαντικές αξιώσεις του αναμιγνύονται με τα ζητούμενα της φιλελεύθερης ιστοριογραφίας. Έτσι, οι *Μάρτυρες του Σουλίου* δεν ζωντανεύουν μονάχα τα γνήσια φιλελληνικά αισθήματα των αναγνωστών, αλλά επιτελούν και έναν καίριο πολιτικό ρόλο: συναθροίζονται στο πλευρό όσων δίνουν την αέναη μάχη ενάντια στους κατακτητές αυτού του κόσμου. ⁵⁶ Προφανώς, πρόκειται για μια τραγωδία ιστορική και ηρωική. Στις τελευταίες σελίδες της εισαγωγής, η μορφή του Λόρδου Μπάιρον κάνει περισσότερο εκκωφαντική την υποκριτική στάση των ευρωπαϊκών δυνάμεων και την υστεροβουλία όλων εκείνων που συνδράμουν τους Έλληνες έχοντας το νου τους στα κέρδη που θα αποσπάσουν από τη νίκη τους.

Στην κριτική του για τους *Μάρτυρες του Σουλίου*, ο Αλεβύ αναφέρεται με κολακευτικά λόγια στην προσωπικότητα και στο έργο του Λεμερσιέ. ⁵⁷ Ωστόσο, οι επαινετικοί τόνοι μετριάζονται όταν γίνεται λόγος για την «παραδόξη», όπως την χαρακτηρίζει ο Αλεβύ συνηγορία του Λεμερσιέ υπέρ της «παλαιάς ελευθερίας του θεάτρου». ⁵⁸ Μέσα από αυτόν τον όρο, ο δραματουργός αξιολογεί θετικά το καθεστώς προστασίας που απολάμβαναν οι καλλιτέχνες κατά την ιστορική περίοδο της μοναρχίας. Μάλιστα κάνει λόγο για μια μορφή λογοκρισίας που δεν ήταν διόλου καταχρηστική. Ο Αλεβύ αρνείται, στο όνομα της ελευθερίας της καλλιτεχνικής έκφρασης, τη διάκριση ανάμεσα στη χρήσιμη και στην καταχρηστική λογοκρισία. Γράφει λοιπόν:

Όταν η κοινωνία προχωράει μπροστά, οφείλει να ξεχάσει το παρελθόν. Δεν μπορεί να βρει τίποτα εκεί. Κάθε μορφή λογοκρισίας συνιστά σήμερα κατάχρηση. Είναι το άτομο, αν όχι το κοινό, που αποφασίζει τι μπορεί να είναι αρεστό και τι όχι, τι μπορεί να είναι χρήσιμο και τι βλαβερό. Η πλήρης ελευθερία του θεάτρου αποτελεί τη φυσική συνέχεια της ελευθερίας του τύπου όπως και κάθε άλλης μορφής ελευθερίας. ⁵⁹

Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε πως το παραπάνω απόσπασμα απηχεί απλά μία από τις κύριες αρχές (ελευθερία της έκφρασης) του πολιτικού φιλελευθερι-

σμού; Απαντώντας αρνητικά, υποστηρίζουμε πως ο Αλεβύ υπερασπίζεται την ελευθερία των καλλιτεχνών γιατί προσδοκά πως αυτοί θα διαδραματίσουν καίριο ρόλο στη συγκρότηση της βιομηχανικής κοινωνίας. Ποιός όμως μπορεί να είναι αυτός ο ρόλος; Και πώς μπορούμε να τον διακρίνουμε μέσα από τις πολιτικές τοποθετήσεις και τις αισθητικές επιλογές ενός καλλιτέχνη όπως ο Λεμερσιέ;

Οι αναφορές του Λεμερσιέ στον αγώνα των υπόδουλων Ελλήνων αποσπών τα εγκωμιαστικά σχόλια του Αλεβύ τον αναγνωρίζει ως μία από τις λίγες πνευματικές προσωπικότητες που μιλούν για την αδικία και τον παραλογισμό.⁶⁰ Ωστόσο, οι θετικές αναφορές μετριάζονται όταν η κριτική εστιάζεται στις καλλιτεχνικές επιλογές του δραματουργού.

Σημειώσαμε ήδη πως επιδίωξη του Λεμερσιέ είναι να φανερώσει ότι αληθινό και πηγαίο υπάρχει στις καρδιές των υπόδουλων. Για το λόγο αυτό επιστρατεύει ιδέες και εκφραστικά μέσα που θα του επιτρέψουν να κινητοποιήσει τα αισθήματα του κοινού υπέρ αυτών που μάχονται κατά του δεσποτισμού. Από αυτή την οπτική γωνία, φαίνεται πως η φιλελληνική στάση του Λεμερσιέ συμπλέει με την πρόθεσή του να αντλήσει δάνεια από την αγγλική και τη γερμανική παράδοση. Σε αυτό το σημείο, ο Αλεβύ υψώνει τους αρνητικούς τόνους της κριτικής του. Επιβεβαιώνοντας την πρωτοκαθεδρία της γαλλικής λογοτεχνικής παράδοσης, κάνει λόγο για αχρείαστους νεοτερισμούς. Ωστόσο, η αρχικά άκαμπτη στάση του γίνεται σύντομα πιο δεκτική: από τη μία, αναγνωρίζει τη γαλλική λογοτεχνία ως την αρτιότερη όλων, από την άλλη, όμως, δεν φείδεται θετικών σχολίων για τις αρετές των λογοτεχνικών σχολών που εκπροσωπούν ο Σαίξπηρ και ο Σίλνερ. Αν η γαλλική πένα χαρακτηρίζεται από μέτρο, λογική και κομψότητα, η αγγλοσαξονική αποδίδει καλύτερα την αλήθεια των συναισθημάτων, την δύναμη των παθών και την βαθύτητα των ποιητικών προθέσεων. Οι Γάλλοι λοιπόν μπορούν να αντλήσουν από τους Άγγλους και τους Γερμανούς χωρίς να αλλοιώσουν την καλλιτεχνική τους παράδοση. Αφομοιώνοντας σταδιακά όσα μοιάζουν ξένα, μπορούν να ανακτήσουν τα ηνία της καλλιτεχνικής παραγωγής και να πρωταγωνιστήσουν στη συγκρότηση μιας νέας κοινωνικής ηθικής, της βιομηχανικής. Ο Αλεβύ μας εξηγεί:

Αναμφίβολα, πλησιάζει η εποχή που ο ζωγράφος, ο μουσικός, ο ποιητής, που θα έχει αναπτύξει πλήρως την ικανότητα του να αισθάνεται, θα μπορεί να έλκει

και να συγκινεί ακριβώς όπως ένας μαθηματικός μπορεί να λύσει σήμερα το πρόβλημα της γεωμετρίας ή όπως ένας χημικός μπορεί να αποσυνθέσει ένα οποιοδήποτε σώμα. Τότε είναι λοιπόν που θα έχει συγκροτηθεί οριστικά η ηθική της κοινωνίας. Τότε, οι καλές τέχνες και η πολιτική δεν θα είναι εφήμερες και συγκεχυμένες γιατί η ηθική θα έχει αποκτήσει τον χαρακτήρα που αρμόζει στην κατάσταση στην οποία βρίσκεται σήμερα το ανθρώπινο πνεύμα: θα έχει γίνει μια επιστήμη όπως η φυσική.⁶¹

Αν χρέος του ανθρώπου της τέχνης είναι να αισθάνεται, να έλκει, να συγκινεί και να σμιλεύει τους κώδικες της ηθικής σύμφωνα με τις επιταγές του ανθρώπινου πνεύματος, τότε ο φιλέλληνας Λεμερσιέ δεν μπορεί να μην προσμετρηθεί στους καλλιτέχνες που προσφέρουν, μέσα από τη σύνθεση των σχολών, στην ηθική συγκρότηση ενός κόσμου ελευθερίας. Ως μέγας ανατόμος των ανθρώπινων παθών, και παρά τη βιαστική υιοθέτηση νεοτερισμών, εμπνέει όσους αναμετρώνται με τον αυταρχισμό των κατακτητών και αναζητούν νέους τρόπους οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων. Με λίγα λόγια ο Λεμερσιέ λογίζεται από τον Αλεβύ ως ένας από τους πρωτοπόρους της τάξης των παραγωγών.

Ο Καρρέλ και η Ελλάδα του εμπορίου

Μετά την αποτυχία της συνμοσίας των Καρμπονάρων, αρκετοί φιλελεύθεροι πιστεύουν πως η αντιπαράθεση με τους αντιδραστικούς υποστηρικτές της Παλινόρθωσης πρέπει να μεταφερθεί στο πεδίο των ιδεών. Κάνοντας πράξη την παραπάνω πεποίθηση, ο Ωγκυστέν Τιερρύ (Augustin Thierry, 1795-1856) δημοσιεύει το Μάιο του 1825 την *Ιστορία της κατάκτησης της Αγγλίας από τους Νορμανδούς*.⁶² Ύστερα από μελέτες χρόνων και καρποφόρες συνεργασίες,⁶³ ο Τιερρύ παρουσιάζει την ιστορία ενός έθνους, εν προκειμένου του αγγλικού, σαν ένα θεατρικό έργο όπου ξετυλίγονται οι ταξικοί-φυλετικοί ανταγωνισμοί ανάμεσα στους κατακτητές (Νορμανδούς) και τους κατακτημένους (Αγγλοσάξονες). Οι ανταγωνισμοί αυτοί, άμεσα συνυφασμένοι με τη διαρκή ανάπτυξη του εμπορίου και της βιομηχανίας, καταλήγουν στην απελευθέρωση και τελικά την υπερίσχυση των κατακτημένων.⁶⁴ Αυτό το σχήμα, αν και είναι απλό, καλύπτει

απόλυτα τις ιστορικές αναζητήσεις και τις ιδεολογικές στοχεύσεις των φιλελεύθερων της εποχής: ενάντια στις θέσεις του Μονλοσιέ, παρουσιάζει την ιστορία των εθνών, άρα και των Γάλλων, ως μια διαρκή μάχη για την ελευθερία που δίνουν όσοι παράγουν τον πλούτο της κοινωνίας ενάντια στα παρασιτικά στρώματα που νέμονται την εξουσία.⁶⁵ Στα χρόνια που ακολουθούν, ο Τιερρύ αναδεικνύεται σε σημαίνουσα μορφή της επιστήμης της ιστορίας. Το έργο του σημαδεύει την ιστοριογραφία της Γαλλικής Επανάστασης και έλκει το ενδιαφέρον του Μαρξ.⁶⁶

Στην *Ιστορία* του Τιερρύ σημαντική είναι η συνεισφορά του Καρρέλ.⁶⁷ Ο τελευταίος φθάνει στο Παρίσι στα 1824 αναζητώντας μια καλύτερη τύχη.⁶⁸ Ο παλιός του φίλος και καρμπονάρος Σέφερ (Arnold Scheffer) του πρότεινε να εργαστεί ως γραμματέας στο πλευρό του Τιερρύ.

Χάρης στην εμπιστοσύνη και στις συστάσεις του νέου του εργοδότη, ο Καρρέλ γίνεται δεκτός στους παρισινούς κύκλους των λογίων και των γραφιάδων που επικοινωνούν με τους φιλελεύθερους πρωταγωνιστές της πολιτικής σκηνής. Πρώτο δείγμα γραφής, η *Επιτομή της Ιστορίας της Σκωτίας* που δημοσιεύει στη σειρά *Résumés* του εκδότη Λεκουάντ.⁶⁹ Το βιβλίο τυγχάνει θετικής υποδοχής από τον κύκλο που έχει σχηματιστεί γύρω από τον Τιερρύ. Την ίδια χρονιά, και ακολουθώντας πάντα τις οδηγίες του τελευταίου, ο Καρρέλ υπογράφει την *Επιτομή της Ιστορίας των σύγχρονων Ελλήνων*.⁷⁰ Στην εισαγωγή του βιβλίου, αναφέρει ενδεικτικά τις πηγές από τις οποίες άντλησε τις πληροφορίες του. Στο πρόσωπο του Τριαντάφυλλου Παντζούρη ευχαριστεί τους Έλληνες εγγράμματους του Παρισιού που τον συνέδραμαν.⁷¹ Πιο συγκεκριμένα, γράφει: «Ο κ. Τριαντάφυλλος είχε αναλάβει αυτή την *Επιτομή*. Ασχολίες που σχετίζονται με τις σημερινές ανάγκες της χώρας του τον εμπόδισαν να αναλάβει την εργασία είχε όμως την καλοσύνη να μου προσφέρει, ο ίδιος και οι φίλοι του, πολλές πληροφορίες που δεν τις βρίσκει κανείς πουθενά γραμμένες». ⁷² Φαίνεται πως οι μαρτυρίες των Ελλήνων συμπλήρωσαν τα κενά που άφηναν οι μελέτες των Φωριέλ,⁷³ Ρεϊμπώ,⁷⁴ Πουκεβίλ,⁷⁵ Ραφενέλ⁷⁶ και Μπλάνκερ.⁷⁷

Λίγο πριν η *Επιτομή της Ιστορίας των σύγχρονων Ελλήνων* να κυκλοφορήσει στα βιβλιοπωλεία ο Καρρέλ δημοσιεύει στον *Παραγωγό* άρθρο με τίτλο *Περί του εμπορίου της σύγχρονης Ελλάδας*.⁷⁸ Εκεί ενσωματώνει πολλές από τις αναλύσεις της *Επιτομής* εξηγώντας εν τάχει την ελληνική επανάσταση ως απότοκο της υπεροχής, κοινωνικής και οικονομικής, των κατακτημένων Ελλή-

νων έναντι των Οθωμανών κατακτητών. Από τις πρώτες κιόλας γραμμές του άρθρου η επίδραση του Τιερρύ γίνεται αισθητή. Γράφει ο Καρρέλ:

Βλέποντας την Ελλάδα να επανεμφανίζεται στη σκηνή με πηγές πλούτου που δεν μπορούσαμε καν να υποπτευτούμε, προσπαθήσαμε να εξηγήσουμε αυτό το απότομο κατά τα φαινόμενα πέρασμα από την κατάσταση της σκλαβιάς σε αυτήν της ελευθερίας. Την έκπληξη διαδέχθηκε η έρευνα: σκεφτήκαμε πως η τρέχουσα επανάσταση δεν ήταν παρά το τελευταίο στάδιο μιας ιστορικής ανασύνθεσης που άρχισε σε μια εποχή κοντινή, λίγο ως πολύ, στην [οθωμανική] κατάκτηση αναμφίβολα, συντελέστηκε εξαιρετικά αργά και ανεπαίσθητα προχώρησε όμως σταθερά. Με εφιαλτήριο αυτή τη σκέψη, αναζητήσαμε την εξήγηση για την απελευθέρωσή της Ελλάδας μέσα στην ιστορία της υποδούλωσής της.⁷⁹

Στο ιστορικό σχήμα που προτείνει ο Καρρέλ, το εμπόριο και τα γράμματα αναδεικνύονται ως οι πλέον σημαντικοί παράγοντες για την ανατροπή των συσχετισμών ανάμεσα στους κατακτημένους και τους κατακτητές. Σε γενικές γραμμές, αναπαράγεται εδώ το ερμηνευτικό σχήμα των ιστορικών της φιλελεύθερης παράδοσης. Παράλληλα, ενισχύεται η άποψη των συντακτών του *Παραγωγού* σύμφωνα με την οποία η οργάνωση του νέου βιομηχανικού κόσμου είναι απότοκο της δράσης των υλικών και πνευματικών δυνάμεων που συγκροτούνται μέσα από τις ανταγωνιστικές σχέσεις των παραγωγικών (κατακτημένοι) και των παρασιτικών (κατακτητές) τάξεων της κοινωνίας. Μετά από αυτά τα γενικά σχόλια, ας δούμε με περισσότερες λεπτομέρειες πώς εξηγεί ο Καρρέλ την πορεία των Ελλήνων προς την απελευθέρωση.

Πριν να αναφερθεί στις ιστορικές συνθήκες που ώθησαν τους Έλληνες στην επανάσταση, ο Καρρέλ αποτιμά την σημασία των πιο γνωστών μέχρι τότε περιηγητικών έργων για την Ελλάδα. Κρίνει λοιπόν πως η οπτική των Πουκεβίλ, Σατωβριάνδου και Σουαζέλ Γκουφιέ (Choiseul-Gouffier) δεν συλλαμβάνει την ιστορική κίνηση που διαγράφει το ελληνικό έθνος υπό την οθωμανική κυριαρχία.⁸⁰ Αντίθετα, υποστηρίζει ο Καρρέλ, είναι ο Ήτον (William Eton) που όχι μόνο επιτυγχάνει να σκιαγραφήσει τον χαρακτήρα των νέων Ελλήνων αλλά και να αναδείξει την δυναμική του έθνους τους στα χρόνια που ακολούθησαν τα Ορλωφικά.⁸¹ Θετικά είναι και τα σχόλια του Καρρέλ για την συλλογή των δη-

μοτικών τραγουδιών του Φωριέλ.⁸² Ο Καρρέλ χαρακτηρίζει ευφυή τη σύλληψη του όλου εγχειρήματος αναγνωρίζοντας παράλληλα τη σημασία του για τη διάσωση της ελληνικής λαϊκής παράδοσης. Εγκωμιάζει μάλιστα τον εκδότη για τα προλεγόμενα του στη συλλογή.⁸³ Ωστόσο, η οπτική του Καρρέλ στα ελληνικά πράγματα μετατοπίζεται σε σχέση με την αντίστοιχη του Φωριέλ: αν ο τελευταίος εντόπιζε στα στρώματα των κλεφτών και των αρματολών τους αναλλοίωτους φύλακες αντίστασης και αναγέννησης του υποταγμένου έθνους των Ελλήνων, ο Καρρέλ, όντας επιφυλακτικός απέναντι στα αισθητικά και πολιτικά ζητούμενα των φιλελεύθερων ρομαντικών, φωτίζει την αφύπνιση των Ελλήνων δίνοντας έμφαση στην ανάπτυξη του εμπορίου και στη διάδοση των γραμμάτων.

Σύμφωνα με τον Καρρέλ, η πρώτη περίοδος της οθωμανικής κατάκτησης χαρακτηρίζεται από την εγκατάλειψη των παραγωγικών δραστηριοτήτων και τη συρρίκνωση του εμπορίου. Ωστόσο, τα πρώτα σημάδια ανάκαμψης διακρίνονται ήδη από το τέλος του 16ου αιώνα. Οι νέοι δεσμοί κυριαρχίας εδράζονται στην υποχρεωτική καταβολή φόρων από τους ραγιάδες με αντάλλαγμα την παραχώρηση από τους κατακτητές ενός ιδιότυπου καθεστώτος προστασίας που πολλές φορές έπαιρνε τη μορφή διοικητικής αυτονομίας. Οι κατακτημένοι, αναζητώντας ευνοϊκότερες συνθήκες διαβίωσης σε περιοχές με ελαφρύτερες φοροδοτικές υποχρεώσεις, μετακινούνται βορειότερα στη Ρούμελη. Οι εμπορικές ανταλλαγές ανάμεσα στις κοινότητες των Ελλήνων πυκνώνουν και γίνονται ακόμα πιο κερδοφόρες όταν, στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα, εισάγεται στη Μακεδονία (κοιλιάδες του Στρυμόνα και των Σερρών) η καλλιέργεια του βαμβακιού και των καπνών. Αναπτύσσονται σύγχρονες μορφές καταμερισμού της εργασίας και εμπορικές σχέσεις με πόλεις της Ευρώπης. Η συγκέντρωση μεγάλων πλεονασμάτων ωθεί τις ελληνικές κοινότητες στη συνεργασία και τους εξασφαλίζει, μέσα από τον θεσμό της δημογεροντίας και τη στρατολόγηση των κλεφτών, τη μέγιστη δυνατή διοικητική και στρατιωτική αυτονομία. Ο Καρρέλ εκφράζεται με θαυμασμό για τα εμπορικά επιτεύγματα των κατοίκων της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας. Μάλιστα αναφέρεται ξεχωριστά στα Αμπελάκια καθώς τα θεωρεί ως το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα της δυναμικής που ανέπτυξαν οι Έλληνες. Το πρώτο μέρος του άρθρου του, ολοκληρώνεται με μια εγκωμιαστική αναφορά στις προσπάθειές που κατέβαλαν οι

έλληνες έμποροι της Διασποράς προκειμένου διαδώσουν τα γράμματα στους υπόδουλους αδερφούς τους.⁸⁴

Στο δεύτερο μέρος του άρθρου του, ο Καρρέλ συνεχίζει να καταγράφει τις προόδους που σημείωσαν οι Έλληνες κατά τη μακραίωνη υποδούλωσή τους από τους Οθωμανούς. Αυτή τη φορά, το ενδιαφέρον του εστιάζεται γεωγραφικά στο Μοριά και στα νησιά του Αρχιπελάγους. Δεδομένης της συνεισφοράς των δύο περιοχών στην προετοιμασία και στη διεξαγωγή του Αγώνα, δίνεται έμφαση στην εμπορική δράση που ανέπτυξαν οι κάτοικοί τους στα χρόνια που κύλησαν από τα Ορλωφικά μέχρι και το '21. Αν η αποτυχημένη επανάσταση του 1770, προκάλεσε την ερήμωση του Μοριά, η γαλλική Επανάσταση και η επακόλουθη έλλειψη σιτηρών, οδηγεί ουσιαστικά στην αναβίωση της γεωργικής δραστηριότητας και στην ανάπτυξη του εμπορίου. Ύστερα από είκοσι και πλέον χρόνια εγκατάλειψης, οι εκτάσεις της Πελοποννήσου καρποφορούν. Την μεταφορά της σοδειάς αναλαμβάνουν οι παράτολμοι караβοκύρηδες και οι γενναίοι ναύτες της Ύδρας, των Σπετσών και των Ψαρών. Κατά την περίοδο των ναπολεόντειων πολέμων, η οικονομική άνοδος των νησιών επιταχύνεται ακόμα περισσότερο χάρη στην εκμετάλλευση των ευκαιριών που προκύπτουν από τον ανταγωνισμό των Γάλλων με τους Άγγλους και τους συμμάχους τους. Τα πλοία των Ελλήνων ξεφορτώνουν πολύτιμα αγαθά στα ευρωπαϊκά λιμάνια και αναχωρούν για την πατρίδα μεταφέροντας πλούτο, νέα ήθη και νέες ιδέες. Στο πρόσωπο των πολυπάθων Χιωτών, ο Καρρέλ εξαίρει τους έλληνες νησιώτες για την ναυτοσύνη τους, τις επιδόσεις τους στα γράμματα και εν τέλει το φιλοπρόοδο και φιλελεύθερο πνεύμα τους.⁸⁵

Εκ διαμέτρου αντίθετη είναι η στάση του απέναντι στον κλήρο και τις οικογένειες των φαναριωτών.⁸⁶ Αν οι Έλληνες της Ρούμελης και των νησιών του Αρχιπελάγους συνυπολογίζονται στις δυνάμεις των κατακτημένων που δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ανατροπή των κατακτητών, ο κλήρος και οι φαναριώτες κατηγορούνται τόσο για την αντιδραστική τους στάση απέναντι στην άνθηση των ελληνικών γραμμάτων όσο και για την ιδιοτέλεια που έδειξαν σε βάρος των ομοεθνών τους. Ο Καρρέλ τους περιγράφει ως ένα εύπορο και καλλιεργημένο στρώμα που εκμεταλλεύεται τον προνομιακό του ρόλο στον γραφειοκρατικό μηχανισμό της Αυτοκρατορίας προκειμένου να αποκομίσει οικονομικά οφέλη και, έτσι, να διατηρήσει την κοινωνική του θέση. Πιο συγκεκριμένα, οι

Φαναριώτες λειτουργούν σαν μια κάστα που μετακυλύει στους φορολογούμενους ραγιάδες το αυξανόμενο κόστος των αξιωμάτων που αγοράζουν οι Οθωμανοί υπήκοοι από την Πύλη. Εγλωιστές, κερδοσκόποι και άνθρωποι της ίντριγκας, στέκονται ουσιαστικά απέναντι στην τάξη που μέσα από τα γράμματα, την παραγωγική εργασία και το εμπόριο αμφισβήτησε την πρωτοκαθεδρία των Τούρκων θέτοντας επιτακτικά το ζήτημα της αλλαγής των κοινωνικών συσχετισμών δύναμης.

Ο Καρρέλ σταματάει σε αυτό το σημείο την ανάλυσή του δίνοντας μια υπόσχεση στους αναγνώστες του *Παραγωγού*: να εξετάσει τον ρόλο που έπαιξε το εμπόριο στην διεξαγωγή του Αγώνα και να ολοκληρώσει έτσι την ιστορική του μελέτη για ένα έθνος που μέσα από την εργασία και την ευφυΐα αποτίναξε τα δεσμά της σκλαβιάς.⁸⁷

Ο Καρρέλ στρέφει την ιστοριογραφική του ματιά στην επαναστατημένη Ελλάδα χωρίς να αναζητά τις χαρακτηρισολογικές ομοιότητες, τις πνευματικές αρετές, τα ήθη και έθιμα που κληρονόμησαν οι σύγχρονοι Έλληνες από τους ένδοξους προγόνους τους. Άλλες είναι οι μέριμνες του: να εφαρμόσει στην ελληνική περίπτωση το διπολικό σχήμα κατακτητές/κατακτημένοι και να δείξει πόσο σημαντικό στάθηκε το εμπόριο για την επικράτηση των δεύτερων επί των πρώτων. Η προσέγγισή του δείχνει βέβαια τη φιλελληνική του στάση αλλά, πολύ περισσότερο, κομίζει στους συντάκτες του *Παραγωγού* μια ιστορική αφήγηση που ενισχύει τις θέσεις τους για την πρωτοκαθεδρία του εμπορίου στην οργάνωση και την εξέλιξη του βιομηχανικού συστήματος.

Η κριτική του Σταντάλ και η Ελλάδα του Μπυσέ

Η οπτική του Καρρέλ συγκλίνει σε τέτοιο βαθμό με τις βιομηχανιστικές (industrialistes) αναζητήσεις των σαινισμονιστών ώστε να προκαλέσει την αντίδραση ενός αναγνώστη που δεν βλέπει με συμπάθεια το εγχείρημα του *Παραγωγού*. Πρόκειται για τον Ανρί Μπελ (Henri Beyle) ή κατά κόσμο Σταντάλ (Stendhal).⁸⁸

Όταν ο Σταντάλ διαβάζει τα νεοκδοθέντα τετράδια της *Κατήχησης των Βιομηχάνων* χάνει από το οπτικό του πεδίο το σοσιαλιστικό τροπισμό των ιδεών

του Σαιν-Σιμόν.⁸⁹ Ετοιμάζει λοιπόν ένα λιβελογράφημα προκειμένου να τον κατονομάσει ως έναν από τους βασικούς φορείς των συμφερόντων και της ιδεολογίας των *Βιομηχάνων*.⁹⁰ Η έκδοση του *Παραγωγού* επισπεύδει την δημοσίευση του ολιγοσέλιδου φυλλαδίου χωρίς να αλλάξει τις θέσεις και τις επιδιώξεις του συγγραφέα.⁹¹ Ως άνθρωπος του πνεύματος, ο Σταντάλ θεωρεί πως η αυξανόμενη επιρροή των οικονομικών συμφερόντων ευνοεί τον σχηματισμό μιας «αριστοκρατίας του χρήματος» και πλήττει τα συμφέροντα των υπόλοιπων παραγωγικών στρωμάτων. Κλιμακώνοντας την ένταση της κριτικής, καταγγέλλει τις κερδοσκοπικές πρακτικές που ακολούθησαν οι πιο εύποροι βιομήχανοι όταν ενεπλάκησαν στον αγώνα των ευρωπαϊκών λαών για την ελευθερία ή όταν υπέσκαψαν την ευημερία των κρατών που διεκδικούσαν την ανεξαρτησία τους.⁹² Στο πρόσωπο του Σαιν-Σιμόν και των συντακτών του *Παραγωγού*, στοχεύει τους απολογητές μιας εύπορης κάστας που αξιώνει την καθολική αναγνώριση ενώ κρύβει, πίσω από το προσωπίο της ελευθερίας που φορά, την ασυγκράτητη δίψα της για δύναμη.

Αμβλύνοντας τις διαχωριστικές γραμμές που χωρίζουν τη «Σχολή του Σαιν-Σιμόν» από τους μετριοπαθείς φιλελεύθερους της σχολής των *Doctrinaires*, ο Σταντάλ ούτε καταδέχεται την πρόσκληση του Γκιζό για υλική συσσώρευση ούτε αναγνωρίζει την κοινωνική πρωτοκαθεδρία των βιομηχάνων. Με την πέννα του, «ξύνει» την πληγή όσων αντιλαμβάνονται πως το βιομηχανικό σύστημα είναι εξίσου άδικο και απάνθρωπό με το Παλαιό Καθεστώς. Ωστόσο, βρίσκει ελπίδα στην ηρωική συμπεριφορά του Βύρωνα και του Σανταρόζα.⁹³ Άνθρωποι της αυταπάραησης, της δράσης και του πάθους δίνουν οξυγόνο σε μια εποχή που ασφυκτιά από τον εγωισμό των συμφερόντων και των προνομίων. Στα μέτρα τους, πλάθει και τον Οκτάβιο ντε Μαλιβέρ, τον ήρωα του για το μυθιστόρημα *Αρμάνς* (Armançe) που δημοσιεύεται το 1827. Απόφοιτος της Πολυτεχνικής σχολής, ο νεαρός Οκτάβιος αναζητά το νόημα της κοινωνικής ζωής μακριά από τις αριστοκρατικές χίμαιρες και την αστική υποκρισία. Προορισμός του η επαναστατημένη Ελλάδα.⁹⁴

Αν ο ρομαντικός ήρωας του Σταντάλ προσδοκά πως θα βρει το χαμένο νόημα μιας πεζής εποχής στην άλλη άκρη της Μεσογείου, οι σαινσιμονιστές δείχνουν βέβαιοι πως το έχουν ήδη ανακαλύψει. Είναι η διαρκής πρόοδος της βιομηχανίας και των γραμμάτων που ωθεί την Ελλάδα, και ολόκληρη την οικουμένη, στη νέα εποχή,

εποχή αφθονίας, συνεργασίας και ειρήνης. Οι επιφυλάξεις του Σταντάλ δεν συγκινούν λοιπόν τους σαινσιμονιστές. Αντίθετα, τους πείθουν πως είναι απαραίτητο να εκθέσουν με μεγαλύτερη σαφήνεια τις ιδέες που κληρονόμησαν από το *Νέο Χριστιανισμό*.⁹⁵ Έτσι, στα επόμενα τετράδια του *Παραγωγού*, προσαρμόζουν εκ νέου τη στρατηγική τους: διακρίνουν με μεγαλύτερη σαφήνεια τους αστούς, φιλελεύθερους τους αποκαλούν, από τους *βιομήχανους* στηλιτεύουν κάθε έκφραση του εγωισμού (ατομικισμός, ταξικός εγωισμός, εθνοκεντρισμός) αναζητούν μηχανισμούς και ηθικές αρχές που θα προωθούν την ένωση των παραγωγών όλων των τάξεων και όλων των εθνών. Η δική τους πορεία τους προς τον σοσιαλισμό έχει ξεκινήσει.⁹⁶ Η Ελλάδα, ως κομμάτι του νέου κόσμου, συνεχίζει να έλκει το ενδιαφέρον τους.⁹⁷

Λίγο πριν σταματήσει η έκδοση του, ο *Παραγωγός* κλείνει τον κύκλο των φιλελληνικών δημοσιευμάτων με ένα ανυπόγραφο δωδεκασέλιδο.⁹⁸ Η απομάκρυνση των συντακτών από τον φιλελευθερισμό και οι μαρτυρίες όσων έχουν επιστρέψει από την Ελλάδα έχουν αλλάξει την οπτική γωνία μέσα από την οποία οι αναγνώστες καλούνται να παρακολουθήσουν τις εξελίξεις. Ο Μπυσέ εστιάζει κυρίως σε δύο σημεία, καταλήγοντας σε μια πρόταση που απηχεί τις σαινσιμονικές αναζητήσεις.

Αρχικά, επισημαίνει την αναντιστοιχία που υπάρχει ανάμεσα στους νεωτερικούς θεσμούς του, υπό σύσταση, κράτους και στις παραδοσιακές πεποιθήσεις και πρακτικές των εξεγερμένων. Εξηγεί μάλιστα αυτήν την αναντιστοιχία με βάση τη διαφορετική κοινωνική προέλευση εκείνων που έχουν ανατραφεί στις εστίες του παροικιακού Ελληνισμού και των αυτοχθόνων. Οι μεν πρώτοι, φορείς των φιλελεύθερων ιδεών, μετατρέπουν το ελληνικό ζήτημα σε ευρωπαϊκή υπόθεση και πρωτοστατούν στην συγκρότηση έθνους-κράτους. Οι δεύτεροι, εξακολουθούν να αντιλαμβάνονται την κοινωνική οργάνωση με παραδοσιακούς όρους. Εμπιστεύονται κυρίως την εκκλησία και τους οπλαρχηγούς. Ο ανταγωνισμός των δύο πλευρών έθεσε σε κίνδυνο την Επανάσταση. Στα 1826, οι Έλληνες παρουσιάζονται διαιρεμένοι και εξαντλημένοι. Την ομοφυχία του παρελθόντος έχει διαδεχθεί ο εγωισμός και ο φόβος.

Η επέμβαση των ξένων, αν και θα μπορούσε να σώσει τους Έλληνες από τον αφανισμό, δεν αποτελεί για τον συντάκτη, αυτή είναι η δεύτερη παρατήρησή του, την πλέον ενδεδειγμένη λύση. Η αρχική συμπάθεια των ευρωπαϊκών εθνών για τον αγώνα των ομοβρήσκων Ελλήνων μεταλλάχτηκε γρήγορα. Προωθών-

τας την εδραίωση μηχανισμών που ήταν συμβατοί με τις δικές τους αντιλήψεις αγνόησαν την κουλτούρα των εξεγερμένων και παραμέρισαν τις ανάγκες τους. Ο συντάκτης λαμβάνει υπόψη τον παραδοσιακό τρόπο οργάνωσης των Ελλήνων και εκτιμά πως οι επαναστατικές δυνάμεις θα ανακτήσουν την ενέργειά τους μέσα από την αναδιοργάνωση, σε συγκεντρωτικά πρότυπα, της στρατιωτικής και της θρησκευτικής εξουσίας.

Οι ενστάσεις που εκφράζει ο Μπυσέ απέναντι στις πρακτικές των φιλελευθέρων, ξένων και Ελλήνων, δεν στοιχειοθετούν την υπόθεση μιας αντιδραστικής αναδίπλωσης των σαινσιμονιστών. Είναι το ακριβώς αντίθετο που συμβαίνει. Η ρήξη ανάμεσα στους συντάκτες του *Παραγωγού* και τον φιλελευθερισμό επέρχεται στο βαθμό που οι πρώτοι αναζητούν μηχανισμούς και ηθικές αρχές που να ικανοποιούν μια διπλή συνθήκη: να ενισχύουν την οργανική ενότητα της κοινωνίας, να προωθούν την ηθική και υλική πρόοδο των πολλών υπερβαίνοντας τους εγωισμούς των νέων συμφερόντων και των παλαιών προνομίων. Σε αυτό το πλαίσιο, η προτεινόμενη αναδιοργάνωση των Ελλήνων συνιστά ένα εξ' ανάγκης μέτρο που εξυπηρετεί έναν απώτερο στόχο: να ενισχύσει την ενότητα τους και να οδηγήσει το έθνος τους, που από αιώνες έχει αποκοπεί από το σώμα της Ευρώπης, στην ηθική και υλική αναγέννηση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Συμβασιούχος διδάσκων στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.
2. Η μελέτη αυτή αποτελεί καρπό της μεταδιδακτορικής έρευνας που χρηματοδότησε το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών μέσω της πράξης «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων ερευνητών/ερευνητριών – MIS-5001552» του επιχειρησιακού προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση».
3. Για τις επιδιώξεις των σαισιμονιστών στα επί μέρους πεδία της θρησκείας, της φιλοσοφίας, της οικονομίας και της εκπαίδευσης, βλ. *Doctrine de Saint-Simon, Exposition. Première année, 1829*, Nouvelle édition publiée avec introduction et notes par C. Bouglé et É. Halévy, Marcel Rivière, Παρίσι, 1924 και *Doctrine de Saint-Simon, Exposition. Deuxième année, 1829-1830*, Au Bureau de l'Organisateur et du Globe, Παρίσι, 1830.
4. Η υποχώρηση της τιμής των εγχώριων σιτηρών αποτέλεσε για τους μεγαλογαιοκτήμονες μια πρώτης τάξεως ευκαιρία προκειμένου να διεκδικήσουν την καθολική απαγόρευση εισαγωγής σιτηρών από την Οδησό. Απότερος στόχος τους ήταν να πλήξουν τον πρωθυπουργό Ντεκάζ (Élie Decazes) και τους φιλελεύθερους υποστηρικτές του. Όταν (Ιούλιος 1819) το αίτημά τους απορρίφθηκε από την κυβέρνηση, ο πολιτικός τους σχεδιασμός δεν ανατράπηκε. Κεφαλαιοποιώντας πολιτικά τη δολοφονία του Δούκα του Μπερρύ (Φεβρουάριος 1820) και την αποκάλυψη της συνωμοτικής κίνησης των Καρμπονάρων (Αύγουστος 1820) ανέτρεψαν τον Ντεκάζ και πέτυχαν τη λήψη μέτρων (επιβολή λογοκρισίας στον τύπο, αλλαγή του εκλογικού νόμου) που τους επέτρεψαν να επικρατήσουν συντριπτικά των πολιτικών τους αντιπάλων (Νοέμβριος 1820). Βλ. J.-L. Van Regemorter, «Les blés de la mer Noire et les origines du protectionnisme agricole en France, 1819-1861», *Revue Russe*, no 6, 1994, σσ. 35-44 και S. Aprile, *La Révolution inachevée, 1815-1830*, Belin, Παρίσι, 2010, σσ. 34-44. Για τη συγκεκριμένη περίοδο της Παλινόρθωσης, βλέπε επίσης: E. de Waresquiel, B. Yvert, *Histoire de la Restauration, 1814-1830*, Perrin, Παρίσι, 2002, σσ. 257-330.
5. Στις αρχές του 1822, οι φιλελεύθεροι δεν κατάφεραν να αποσοβήσουν την ενίσχυση της λογοκρισίας του τύπου. Το γεγονός επιβεβαίωσε με τον πιο σαφή τρόπο την, έστω και πρόσκαιρη, πολιτική τους οπισθοχώρηση. Οκτώ χρόνια αργότερα, μια ανάλογη απόπειρα περιορισμού της ελευθερίας του τύπου θα οδηγήσει στην Επανάσταση του Ιουλίου και στην επικράτηση τους. Βλ. E. de Waresquiel, B. Yvert, *ό.π.*, σσ. 337-339.
6. Από την ενθρόνιση του Κάρολου του 10ου (Σεπτέμβριος 1824) μέχρι και την στέψη

- του (Μάιος 1825), ψηφίστηκε μια σειρά νόμων με αντιδραστικό περιεχόμενο: ποι-
νικοποίηση της βλασφημίας και της ιεροσυλίας, καταβολή αποζημιώσεων στους
εκπατρισθέντες, διάλυση της εθνοφρουράς, περιορισμός της ελευθερίας του τύπου,
μερική επαναφορά του δικαιώματος της πρωτοτοκίας.
7. H. Saint-Simon, «Du Système Industriel» στο *Œuvres Complètes*, εισαγωγή, ση-
μειώσεις και σχόλια των J. Grange, P. Musso, Ph. Régnier και Fr. Yonnet, P.U.F.,
Παρίσι, 2012, σ. 2342.
 8. Από την πληθώρα των μελετών, ξεχωρίζουμε τις εξής: É. Durkheim, *Le Socialisme. Sa définition, ses débuts, la doctrine saint-simoniennne*, εκδοτική επιμέλεια Marcel
Mauss, Librairie Félix Alcan, Παρίσι, 1928, 352 σ.· H. Gouhier, *La jeunesse d'Aug-
uste Comte et la formation du positivisme*, 3 τ.: 1933 – *Sous le signe de la liberté*,
1964 – *Saint-Simon jusqu'à la Restauration*, 1970 – *Auguste Comte et Saint-Simon*,
Librairie philosophique J. Vrin, Παρίσι, 311 σ., 392 σ., 448 σ.· F. E. Manuel, *The
New World of Henri Saint-Simon*, Harvard University Press, Κέϊμπριτζ – Μασσα-
χουσέτη, 1956, 433 σ.· P. Ansart, *Socialisme et anarchisme: Saint-Simon, Pro-
udhon, Marx*, P.U.F., Παρίσι, 1969, 553 σ.
 9. H. Saint-Simon, *Œuvres Complètes*, τ. Α', ό.π., 1045 σ.
 10. D. Foufoulas, «Réorganiser l'Europe: un projet utopique de paix et de réconcilia-
tion», Πρόλογος στο: Comte de Saint-Simon, *De la réorganisation de la société
européenne*, Rivages Poche, Παρίσι, 2014, σσ. 7-34.
 11. Για τις συγκλίσεις και τις αποκλίσεις των επιχειρημάτων τους, βλ. G. Jacoud, «Lit-
térature et économie politique: une analyse comparée des approches de Saint-
Simon et de Jean-Baptiste Say», *L'Homme & La Société*, no 200, 2016/2, σσ.
151-170.
 12. H. Saint-Simon, «L'industrie» στο *Œuvres Complètes*, τ. Β', ό.π., σσ. 1417-1727.
 13. H. Saint-Simon, *Œuvres Complètes*, τ. Δ', ό.π.
 14. Ph. Régnier, *Les idées et les opinions littéraires des saint-simoniens, (1825-1835)*.
Thèse pour le doctorat de 3ème cycle soutenue l'Université Paris III – Sorbonne
Nouvelle, Année Universitaire 1982-1983, σ. 100.
 15. Πίσω από την ανωνυμία των συγγραφέων «κρύβεται» ένας στενός κύκλος συνεργ-
γατών του Σαιν-Σιμόν. Αποτελείται από: το μαθηματικό Ροντρίγκ (Olinde Ro-
drigues, 1795-1851), το νομικό και μετέπειτα καθηγητή λογοτεχνίας Αλεβύ (Léon
Halévy, 1802-1883), το γιατρό Μπαϊγύ (Etienne-Martin Bailly, 1789-1837) και το
δικηγόρο Ντυβερζέ (Jean-Baptiste Duvergier, 1792-1897). Δεδομένων των περιο-
ρισμών της ελευθερίας του τύπου, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι συγγραφείς προ-
σέβλεπαν, μέσα από την ανωνυμία, στην όσο το δυνατό μεγαλύτερη διάδοση των

- κοινών τους θέσεων. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τους συγγραφείς, τη δομή και την έκδοση των *Opinions*, βλ. H. Saint-Simon, *Œuvres Complètes*, ό.π., τ. Δ', σσ. 3029-3037.
16. L. Halévy, «Introduction». Στο: *Opinions littéraires, philosophiques et industrielles*, galerie de Bossange père, libraire, Παρίσι, 1825, σσ. 9-10.
 17. Με την έκδοση του περιοδικού, ο Σαιν-Σιμόν και οι συνεργάτες του επιδίωκαν να διαμορφώσουν την κοινή γνώμη καλύπτοντας το εκδοτικό κενό που είχε προκύψει από την άρση της κυκλοφορίας της φιλελεύθερης *La Minerve* και του υπερσυντηρητικού *Le Conservateur*. Όπως θα δούμε παρακάτω, αυτός θα είναι και ο στόχος του εγχειρήματος του *Παραγωγού*. Βλ. H. Saint-Simon, *Œuvres Complètes*, ό.π., τ. Δ', σσ. 3142-3144.
 18. G. Hubbard, *Saint-Simon, sa vie et ses travaux*, Guillaumin et Cie., Παρίσι, 1857, σ 108. Από την «παρέα» των *Opinions*, είναι οι Ροντρίγκ, Αλεβύ και Μπαϊγύ που συντροφεύουν τον Σαιν-Σιμόν στις τελευταίες του στιγμές. Στον Ροντρίγκ, οφείλουμε την πρώτη συνοπτική παρουσίαση της σκέψης του Σαιν-Σιμόν (βλ. τα τέσσερα άρθρα που δημοσιεύει με τίτλο «De Henri Saint-Simon» στον *Παραγωγό*). Οι άλλοι δύο εκφωνούν τους επικήδειους λόγους μπροστά στον τάφο του θανόντα. Βλ., Léon Halévy, «Souvenirs de Saint-Simon», *Revue d'histoire économique et sociale*, 1925, σσ. 166-176 και E. M. Bailly, *Discours prononcé sur la tombe de M. Henri Saint-Simon*, Imprimerie de Aucher – Eloy, Μπλουά, χ.χ. 4 σ.
 19. Αντλώντας έμπνευση από τη «Σχολή των Αθηνών» του Ραφαήλ, ο ζωγράφος Σαρλ Ουρύ (Charles Houry, 1829-1898) αναμινύει γεγονότα και μυθοπλασίες για να απεικονίσει το θάνατο του Σαιν-Σιμόν ως την ληξιαρχική πράξη γέννησης του σαινσιμονικού κινήματος. Βλ. N. Coilly, Ph. Régnier, (επιμ.) *Le siècle des saint-simoniens. Du Nouveau Christianisme au Canal de Suez*, Bibliothèque Nationale de France, Παρίσι, 2007, σ. 39.
 20. Για την ιστορία του σαινσιμονικού κινήματος, βλ. S. Charléty, *Histoire du Saint-Simonisme, (1825-1864)*, Éditions Gonthier, Παρίσι, 1931, 282 σ. και H.-R. d'Allemagne, *Les Saint-Simoniens, 1827-1837*, Éditions Gründ, Παρίσι, 1930, 453σ. Από τη σύγχρονη βιβλιογραφία, βλ. Ph. Régnier, ό.π. και A. Picon, *Οι σαινσιμονιστές. Ορθός λόγος, Φαντασιακό, Ουτοπία*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2007, 353 σ.
 21. *Le Constitutionnel. Journal du commerce, politique et littéraire*, 22 mai 1825, σ. 2.
 22. Ήταν μάλλον η παρουσία του Τιερρύ (Augustin Thierry, 1795-1856) στην κηδεία του πρώην μέντορά του που έδωσε λαβή για το σκωπτικό σχόλιο του συντάκτη. Είναι η περίοδος που μεσουρανούν οι ρομαντικοί ιστοριογράφοι. Ατενίζουν την

ιστορική πορεία του γαλλικού έθνους ως μια προοδευτική διαδοχή των μορφών που ενδύεται ο ανταγωνισμός των Φράγκων με τους Γαλάτες και η συνακόλουθη πάλη των τάξεων (Φράγκοι – Κατακτητές / Γαλάτες – Υποτελείς). Σημείο καμπής αυτής της πάλης θεωρείται η Γαλλική Επανάσταση. Το διακύβευμα της είναι η κατάκτηση της ελευθερίας και της ισότητας των δικαιωμάτων. Πρόκειται για μια σαφώς φιλελεύθερη ματιά στην ιστορία που αντλεί δάνεια από τους πλέον ακραιφνείς υπερασπιστές της αριστοκρατίας αλλά εξυπηρετεί εκ διαμέτρου αντίθετους πολιτικούς σκοπούς. Ενώ, λοιπόν, ο Μπουλενβιγιέ, και, σε μικρότερο βαθμό, ο Μονλοσιέ υιοθετούσαν το φυλετικό/ταξικό δίπολο για να «εμποδίσουν» τη σύμπραξη του βασιλιά με την τρίτη τάξη, οι φιλελεύθεροι ιστορικοί καθιστούν αυτό το δίπολο αναπόσπαστο μέρος ενός «εθνικού» αφηγήματος που εδράζεται στη διαρκή σύγκρουση ανάμεσα στους λίγους κυρίαρχους και τους πολλούς κυριαρχούμενους. Βλ. S. Venayre, *Les Origines de la France. Quand les historiens racontaient la nation*, Seuil, Παρίσι, σσ. 17-66. Για τη σχέση του Τιερρύ με τον Σαιν-Σιμόν και τους σαινσιμονιστές, βλ. Ph. Régnier, «Thierry et Saint-Simon: micro-histoire d'une collaboration», στο: A. Déruelle, Y. Potin (επιμ.), *Augustin Thierry. L'histoire pour mémoire*, Presses Universitaires de Rennes, Ρεν, 2018, σσ. 23-38.

23. Ο Ανφαντέν (Prosper Enfantin, 1796-1864) δεν ανήκε στο στενό κύκλο των συνεργατών του Σαιν-Σιμόν. Πιθανολογούμε, ωστόσο, πως συμμετείχε στο εκδοτικό εγχείρημα του *Παραγωγού* ύστερα από πρόσκληση του παλιού φίλου και δασκάλου του Ροντρίγκ. Για τη ζωή και το έργο του Ανφαντέν, βλ. H.-R. d'Allemagne, *Prosper Enfantin et les grandes entreprises du XIXe siècle*, Gründ, Παρίσι, 1935, 222 σ. και J.-P. Allem, *Enfantin, le prophète aux sept visages*, Jean-Jacques Pauvert, Παρίσι, 1963, 229 σ.
24. Ημερομηνία έναρξης των εργασιών της εταιρίας *Enfantin – Rodrigues* και συνεργάτες ορίστηκε η πρώτη του επόμενου μήνα. Το κεφάλαιο που επενδύθηκε ανήλθε στα πενήντα χιλιάδες φράγκα. Για την άντληση του, διατέθηκαν προς πώληση πενήντα μετοχές ίσης ονομαστικής αξίας. Στο μετοχικό κεφάλαιο της εταιρίας συμμετείχαν: ο τραπεζίτης Λαφίτ (Jacques Laffitte) με δέκα μετοχές, ο τραπεζίτης Αρντουάν (Ardoin) με πέντε μετοχές, οι διαχειριστές και έχοντες δικαίωμα υπογραφής Ανφαντέν και Ροντρίγκ με τρεις μετοχές έκαστος, ο εκδοτικός οίκος Σωτελέ (Sautelet) με δύο μετοχές και, μεταξύ άλλων, οι Τερνώ (Ternaux), Σερκλέ (Cerclet), Λασεβαρντιέρ (Lachevardière), Ντυβερζέ (Duvergier), Ρουάν (Rouen), Αλεβύ (Halévy) και Μπαϊγύ (Bailly) με μία μετοχή έκαστος. Βλ. H.-R. d'Allemagne, *Les Saint-Simoniens, ό.π.*, σσ. 30-31.
25. Εκτός από τους Ροντρίγκ και Ανφαντέν, στους κύριους συντάκτες του περιοδικού

συγκαταλέγονταν οι: Μπαζάρ (Saint-Armand Bazard, 1791), Λωράν (Paul-Mathieu Laurent, 1793), Μπυσέ (Philippe Buchez, 1796) και Ρουάν (Pierre-Isidore Rouen). Τη συντακτική ομάδα συμπλήρωναν οι: Υό (Jean-Jacques Huot, 1790), Αλλιέ (Joseph Allier, 1794), Αρτώ (Nicolas-Louis Artaud, 1794), Μποντέν (Félix Bodin, 1795), Μπλανκί (Adolphe Blanqui, 1798), Κοντ (Auguste Comte, 1798), Ντυμποσέ (Jaques-Julien Dubochet, 1798), Καρρέλ (Armand Carrel, 1800), Γκαρνιέ (Adolphe Garnier, 1801), Αλεβύ (Léon Halévy, 1802), Σαντύ (Ambroise Senty, 1803), Ντεκαέν (A. Decaen), Γκοντινέ (A. Gondinet). Εξηγώντας τον αντίκτυπο που είχαν οι σχετικά ακατέργαστες ιδέες του Σαιν-Σιμόν στον πρώτο κύκλο των σαινσιμονιστών, ο Alain B. Spitzer χρησιμοποιεί την αναλυτική κατηγορία της γενιάς. Πιο συγκεκριμένα, κάνει λόγο για την περίφημη γενιά του 1820. Πρόκειται για ένα ηλικιακό-κοινωνικό σύνολο ατόμων που διακρίνονται για: α) την υψηλή μόρφωση που απέκτησαν στα Λύκεια (Lycées) και τις Μεγάλες Σχολές (Grandes Écoles) της Αυτοκρατορίας, β) τη μεσαία και ανώτερη κοινωνική τους προέλευση, γ) την αντίθεσή τους στην Παλινόρθωση και, τέλος, δ) τη διάθεσή τους να διαφοροποιηθούν από τις δύο προηγούμενες γενιές, δηλαδή από αυτήν που έζησε την πτώση του Παλαιού Καθεστώτος και από εκείνη που πρωταγωνίστησε στην Επανάσταση. Ως μέλη της γενιάς του 1820, οι σαινσιμονιστές διαθέτουν υψηλές κοινωνικές και μορφωτικές περγαμηνές. Απέναντι στις θρησκευτικές και μεταφυσικές πεποιθήσεις των συντηρητικών και των φιλελεύθερων, διψούν για μια νέα φιλοσοφική σύνθεση. Σε αυτήν την αναζήτηση, έλκονται από το συνθετικό πνεύμα του Σαιν-Σιμόν, ενώ, ως νέοι, γοητεύονται από τον περιπετειώδη χαρακτήρα του. Βλ. A. B. Spitzer, *The French Generation of 1820*, Princeton University Press, Νιου Τζέρσεϋ, 1987, σσ. 3-34, 144-170. Δίχως άλλο, η καλά τεκμηριωμένη ανάλυση του Spitzer εμπλούτισε τις γνώσεις μας για το ιστορικό πλαίσιο της δεκαετίας του 1820. Ωστόσο, δεν αποτυπώνει ευκρινώς ούτε την πολυσημία ούτε τις μετατοπίσεις των σαινσιμονικών ιδεών.

26. *Le Producteur. Journal de l'Industrie, des Sciences et des Beaux-Arts*. 1825, τ. Α', σσ. 3-4.
27. Ο *Παραγωγός* κυκλοφορούσε κάθε Σάββατο. Η τριμηνιαία συνδρομή κόστιζε 14 φράγκα, ενώ το κόστος τη εξαμηνιαίας και της ετήσιας συνδρομής ανερχόταν στα 26 και στα 50 φράγκα αντίστοιχα. Από τον Οκτώβριο και μέχρι το τέλος του 1825, κυκλοφόρησαν 13 τετράδια. Συνθέτουν τον πρώτο τόμο του περιοδικού που αριθμεί συνολικά 636 σελίδες. Τους τρεις πρώτους μήνες του 1826, κυκλοφόρησαν ακόμα 13 εβδομαδιαία τετράδια. Συνθέτουν τον δεύτερο τόμο που αριθμεί 632 σελίδες. Από τον Απρίλιο του 1826, ο *Παραγωγός* κυκλοφορούσε κάθε μήνα με μια μικρή προσθήκη στον τίτλο: δίπλα στη λέξη «περιοδικό» προστέθηκε ο όρος «φι-

- λοσοφικό». Στις 585 σελίδες του τρίτου τόμου περιλαμβάνονται τα τεύχη του Απριλίου, του Μαΐου και του Ιουνίου. Ο επόμενος τόμος αριθμεί 547 σελίδες και συγκεντρώνει τα τεύχη των τριών επόμενων μηνών. Τον Οκτώβριο του 1826, η κυκλοφορία του περιοδικού αναστάλη. Οι 160 σελίδες του πέμπτου τόμου αντιστοιχούν στο τελευταίο τεύχος του *Παραγωγού*. Για το περιεχόμενο των τόμων, βλέπε το ανάτυπο της κλασικής βιβλιογραφίας που δημοσίευσε ο Φουρνέλ: H. Fournel, *Bibliographie saint-simoniennne*, Burt Franklin, Νέα Υόρκη, 1973, σσ. 34-58. Για τις ανάγκες του άρθρου, συμβουλευτήκαμε τους τόμους που έχουν αναρτηθεί στη ψηφιακή βιβλιοθήκη Gallica της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας. Οι τόμοι έχουν μεταγραφεί εκ νέου υπό την επιστημονική επιμέλεια των Ph. Régnier και M. Bellet. (Διατίθενται προς μεταφόρτωση στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://saint-simonisme.huma-num.fr/>).
28. *Le Producteur. Journal de l'Industrie, des Sciences et des Beaux-Arts*. 1825, τ. Α', σ. 10.
 29. *Αυτόθι*, σσ. 6-9.
 30. *Αυτόθι*, σσ. 399-412.
 31. Ph. Regnier, « Les premiers journaux saint-simoniens ou l'invention conjointe du journal militant et du socialisme. *Le Producteur* d'Enfantin et Rodrigues et *L'Organisateur* de Laurent et Bazard», στο: Th. Boucher, V. Bourdeau, E. Castelon, L. Frobert, F. Jarrige, (επιμ.) *Quand les Socialistes inventaient l'avenir, 1825-1860*, La Découverte, Παρίσι, σσ. 40-43, 46-48.
 32. *Le Producteur. Journal de l'Industrie, des Sciences et des Beaux-Arts*, 1825, τ. Α', σ. 10.
 33. V. P. Volgin, «Über die historische Stellung Saint-Simons» in David Borisovich Ryazanov (επιμ.), *Marx-Engels-Archiv*, 1928, τ. Α', σσ. 115-117.
 34. Fr. A. Hayek, *The Counter Revolution of Science. Studies in the Abuse of Reason*, The Free Press of Glencoe, Νέα Υόρκη, 1955, σ. 123.
 35. G. Iggers (επιμ.), *The Doctrine of Saint-Simon: An introduction (First Year 1828-1829)*, Beacon Press, Βοστώνη, 1958, σ. XLIIIXLIV.
 36. Ph. Régnier, *Les idées et les opinions littéraires des saint-simoniens (1825-1835)*, ό.π., σσ. 100-120.
 37. Για μια τεκμηριωμένη αποτίμηση των στοχεύσεων και των ορίων της αισθητικής θεωρίας των σαινσιμονιστών, βλ. N. McWilliam, *Rêves de bonheur. L'art social et la gauche française (1830-1850)*, Les Presses du réel, Ντιζόν, 2007, σσ. 113-154.
 38. *Le Constitutionnel, Journal du commerce politique et littéraire*, 19 Μαΐου 1825, no 139, σ. 1.
 39. Οι συνεχείς αναφορές του γαλλικού τύπου στο δράμα του Μεσολογγίου αναθέρ-

- μαναν το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης για το ελληνικό ζήτημα. Βλ. J. Dimakis, *La Presse française face à la chute de Missolonghi et à la bataille navale de Navarin. Recherches sur les sources du philhellénisme français*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη, 1976, σσ. 19-92. Το στίγμα των φιλελληνικών φύλλων (*Journal des débats, Le Constitutionnel*, κ.α.) και περιοδικών (*Revue encyclopédique, Le Globe, Le Courrier Français*) κάνει εμφανείς τις ισορροπίες που είχαν παγιωθεί στο στρατόπεδο όσων, φιλελεύθερων και συντηρητικών, αντιπολιτεύονταν τον Βιλλέλ. Βλ. D. Barau, *La Cause des Grecs. Essai historique sur le mouvement philhellène (1821-1829)*, Honoré Champion, Παρίσι, 2009, σσ. 93-99 και 232-235.
40. Κονσέρτα, θεατρικές παραστάσεις και εκθέσεις ζωγραφικής διοργανώθηκαν στο Παρίσι και σε άλλες πόλεις της Γαλλίας προκειμένου να κινητοποιήσουν τη κοινή γνώμη υπέρ των «αγωνιζομένων Ελλήνων». Βλ. D. Barau, *ό.π.*, σσ. 87-91, 107-109. Για τη φιλελληνική μουσική παραγωγή της περιόδου 1821-1833, βλ. A. Amandry, «Le philhellénisme en France: partitions de musique», *Ο Ερανιστής*, 17, 1981, σσ. 25-45. Για τις θεατρικές παραστάσεις βλ. A. Giannouli, «La Révolution grecque dans le répertoire théâtral français de la Restauration, 1821-1830», στο: Π. Μαυρομούστακος, Σ. Φελοπούλου (επιμ.), *Σχέσεις Γαλλίας – Ελλάδας. Το θέατρο από το 1960 μέχρι σήμερα*, Ε.Κ.Π.Α. – Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Αθήνα, 2017, σσ. 115-123.
41. Τη διετία 1825-1826, αναθερμάνθηκε το γαλλικό ενδιαφέρον για το ελληνικό ζήτημα. Αυτή η θετική για τα ελληνικά συμφέροντα εξέλιξη, μπορεί να αποδοθεί σε μια σειρά από συγκυριακά γεγονότα (πέρασμα του Σατωβριάνδου στην αντιπολίτευση, θάνατος του Λουδοβίκου του 18ου). Ωστόσο, περισσότερη εύστοχη μοιάζει η θέση σύμφωνα με την οποία η σύνθεση των μελών του Κομιτάτου σχεδόν ταυτίζεται με τη σύνθεση του αντιπολιτευτικού μετώπου. Για τη χρονολόγηση του γαλλικού φιλελληνικού κινήματος, βλ. D. Barau, *ό.π.*, σσ. 230-236.
42. Στις 25 Μαΐου 1826, οι παριζιάνοι διάβαζαν στο *Journal du Commerce*: «Η βοήθεια που μας ζητούν δεν είναι μια δική μας πράξη γενναιοδωρίας αλλά ένα ιερό χρέος που πρέπει να αναλάβουμε. Το επιτάσσει η θρησκεία μας καθώς οι έλληνες είναι χριστιανοί. Το επιθυμεί η ανθρωπότητα καθώς οι έλληνες είναι δυστυχείς. Το συνιστά η ορθή πολιτική πράξη καθώς οι έλληνες μάχονται κατά της καταπίεσης. Το απαιτεί η εθνική μας τιμή καθώς οφείλουμε να απαλλάξουμε τη Γαλλία από τη ντροπή με την οποία την έχουν αμαυρώσει όσα από τα παιδιά μας συντρέχουν τους σφαγείς των αδερφών μας στην Ανατολή». Για το παραπάνω απόσπασμα, βλ. Fr. Tabaki-Iona, «Philhellénisme religieux et mobilisation des Français pendant la révolution grecque de 1821-1827», *Mots. Les langages du politique*, 79,

- 2005, σ. 52. Το *Le Journal du Commerce* και ο *Παραγωγός* όχι μόνο στηρίζονταν στην οικονομική ενίσχυση του Λαφίτ, αλλά υιοθέτησαν, για ένα τουλάχιστον διάστημα, κοινές θέσεις ως προς την κοινωνική ωφέλεια της εκβιομηχάνισης και την κινητοποίηση των κεφαλαίων. Την αρχική σύμπλευση των δύο περιοδικών διέκοψε η ρήξη ορισμένων συντακτών του *Παραγωγού* (Ρουάν, Μπαζάρ, Κοντ) με τις φιλοσοφικές –ελευθερία της ατομικής συνείδησης– και πολιτικές –κοινοβουλευτική εκπροσώπηση– προκείμενες του φιλελευθερισμού. Η αντίδραση του Λαφίτ ήρθε το 1826 όταν αρνήθηκε να στηρίξει εκ νέου την έκδοση του σαινσιμονικού περιοδικού.
43. H.-R. d'Allemagne, *Les Saint-simoniens*, ό.π., σ. 29 και D. Barau, «La mobilisation des philhellènes en faveur de la Grèce», στο: L. Cambrézy, V. Lassailly-Jacob (επιμ.) *Populations réfugiées: De l'exil au retour*, IRD Éditions, Μασσαλία, 2001, σ. 60.
44. D. Barau, *La Cause des Grecs*, ό.π., σ. 89.
45. L. Droulia, *Philhellénisme. Ouvrages inspirés par la guerre de l'Indépendance Grecque, 1821-1833. Répertoire Bibliographique*, Αθήνα, Ε.Ι.Ε., 1973, σ. 103, 151.
46. *Αυτόθι*, σσ. 122-123, 162.
47. Για τη δράση του Μπαϊγύ στην Ελλάδα, βλ: *Documents relatifs à l'état présent de la Grèce publiés d'après les communications du Comité Philhellénique de Paris. Rapport à MM. les membres du Comité Philhellénique de Paris, par M. le docteur Bailly de Blois*, Firmin Didot, Παρίσι, 1831. Για μια πρώτη προσέγγιση της σκέψης και της δράσης του Μπαϊγύ στην Ελλάδα, βλ. Δ. Προβατά, *Étienne-Marin Bailly, Ένας σαινσιμονιστής στην επαναστατημένη Ελλάδα*, Σοκόλης, Αθήνα, 2008, 84 σ.
48. L. Halévy, «Les Martyrs de Souli où l'Épire moderne. Tragédie de M. Népomucène Lemercier», *Le Producteur*, ό.π., τ. Α', σσ. 74-86 και A. Carrel, «Du commerce de la Grèce moderne considéré dans son influence sur la régénération politique de cette nation», *Le Producteur*, ό.π., τ. Α', σσ. 200-213, 254-266. Η κριτική του Αλεβύ δημοσιεύτηκε στο δεύτερο τεύχος του *Παραγωγού* (8 Οκτωβρίου 1825), ενώ τα δύο μέρη του άρθρου του Καρρέλ δημοσιεύτηκαν στο πέμπτο και έκτο τεύχος αντίστοιχα (29 Οκτωβρίου και 5 Νοεμβρίου 1825).
49. «De la Grèce», *Le Producteur*, ό.π., τ. Ε', 1826, σσ. 5-16.
50. Βλ. «Rapport sur l'état de l'enseignement en Grèce. Présenté à la Société d'encouragement pour l'industrie publique, dans la séance du 16 novembre 1825, à Paris, par M. Édouard Blanquière», *Le Producteur*, ό.π., τ. Α', σσ. 383-387' «Extrait d'une lettre de M. le Docteur Bailly au Comité Grec communiqué par M. A. de Lameth, vice-président du comité», *Le Producteur*, ό.π., τ. Β', σσ. 189-192' A. Garnier, «De la souscription européenne en faveur des Grecs», *Le Producteur*, ό.π., τ. Γ', σσ. 339-345.

51. Όπως ήδη αναφέραμε, τα δύο από τα τρία δημοσιεύματα της δεύτερης κατηγορίας δεν φέρουν την υπογραφή των συντακτών του περιοδικού. Πρόκειται για αναδημοσιεύσεις κειμένων που έχουν ενημερωτικό χαρακτήρα. Ως εκ τούτου, η σημασία τους για την διερεύνηση της σχέσης των σαινσιμονιστών με το φιλελληνικό κίνημα είναι δευτερεύουσα. Δεν είναι όμως μηδαμινή. Η αναδημοσίευση των αναφορών που υπέγραψαν οι Μπαϊγύ και Μπλανκέρ αποδεικνύει πως το ενδιαφέρον του *Παραγωγού* για τα ελληνικά πράγματα παρέμεινε αμείωτο. Το γεγονός επιβεβαιώνεται και από τη δημοσίευση του καλέσματος συμμετοχής στην εκστρατεία ενίσχυσης των Ελλήνων.
52. N.-L. Lemerrier, *Les Martyrs de Souli ou l'Épire Moderne*, Urbain Canel, Παρίσι, 1825, 153 σ. Λίγο καιρό νωρίτερα, ο ίδιος εκδότης είχε δημοσιεύσει το: N.-L. Lemerrier, *Chants héroïques des Montagnards et Matelots grecs*, Urbain Canel, Παρίσι, 1824, 180 σ. Η συνέχεια του παραπάνω τόμου εκδόθηκε το 1825. Βλ: *Suite des Chants héroïques des Montagnards et Matelots grecs*, Urbain Canel, Παρίσι 1825, 140 σ. Για την θεατρική παραγωγή του Λεμερσιέ, βλέπε τη δημοσιευμένη διατριβή: Vincenzo De Santis, *Le Théâtre de Louis Lemerrier entre Lumières et romantisme*, Classiques Garnier, Παρίσι, 2015, 728 σ. Ευρύνοντας τα χρονολογικά όρια και αμβλύνοντας τα χαρακτηριστικά της ρομαντικής θεατρικής παραγωγής, ο Ντε Σάντις υποστηρίζει πως το έργο του Λεμερσιέ εγγράφεται σε μια περίοδο μετάβασης από το νέο-κλασικισμό στο ρομαντισμό. Στη μεταβατική αυτή περίοδο, οι θεατές γοητεύονται όλο και περισσότερο από την «συνάντηση» του θεάτρου με την ιστορία και την πολιτική. Μαζί με το γούστο των θεατών αλλάζει όμως και η αισθητική του θεάτρου. Μέσα από την χρήση νέων εκφραστικών μέσων, το κείμενο χάνει την βαρύτητα που είχε άλλοτε. Το θέατρο γίνεται πιο θεαματικό. Βλ. Vincenzo De Santis, *Position de thèse, soutenue publiquement le 4 mars 2013 à l'Université Paris-Sorbonne*, σσ. 2-3 (Ανακτήθηκε από την ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://lettres.sorbonne-universite.fr/article/m-vincenzo-de-santis-le-dramaturge>).
53. N.-L. Lemerrier, *Les Martyrs de Souli...*, ό.π., σσ. XXVII-XXVIII.
54. Στα 1825, μια τέτοια επιλογή δεν ήταν απόλυτα ευκρινής. Και αυτό γιατί ο ίδιος ο Λεμερσιέ είχε εκφράσει, με απόλυτα καθαρό τρόπο, την προσήλωσή του στις αρχές του νέο-κλασικισμού υψώνοντας έτσι τους τόνους της αντιπαράθεσης με τους Ουγκώ και Σατωβριάνδο. Βλ. N.-L. Lemerrier, *Christophe Colomb*, επιμέλεια έκδοσης και εισαγωγή Vincenzo De Santis, Modern Humanities Research Association, Κέϊμπριτζ, 2015, σσ. 41-49.
55. N.-L. Lemerrier, *Les Martyrs de Souli...*, ό.π., σσ. XXIX-XXXIV.
57. Στο πρόσωπο του Λεμερσιέ, ο Αλεβύ αναγνωρίζει έναν άνθρωπο ευσυνείδητο και

- ανιδιοτελή, έναν από τους πλέον ταλαντούχους και πρωτότυπους δημιουργούς, τέλος, έναν από τους ελάχιστους καλλιτέχνες που αντιστάθηκαν στις επιτροπές των «ευνούχων» της λογοτεχνίας. Βλ. L. Halévy, «Les Martyrs de Souli...», *Le Producteur*, ό.π., τ. Α', σ. 75.
58. *Αυτόθι*, σ. 76.
59. *Αυτόθι*.
61. *Αυτόθι*, σ. 84.
62. Aug. Thierry, *Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands. De ses causes et de ses suites jusqu'à nos jours. En Angleterre, en Ecosse, en Irlande et sur le continent*, Firmin Didot, Παρίσι, 1825.
63. Η σκέψη του Τιερρύ ωριμάζει στα πρώτα χρόνια της Παλινόρθωσης όταν δηλαδή ο φιλελευθερισμός συμπλέει με την ιδεολογία του «Βιομηχανισμού» (Industrialisme). Σημεία αναφοράς για την πνευματική του εξέλιξη πριν το 1825, είναι η τριετής συνεργασία του με τον Σαιν-Σιμόν και η ενεργή συμμετοχή του στο εκδοτικό εγχείρημα του περιοδικού *Le Censeur*. Για την σχέση του με τον Σαιν-Σιμόν, βλ. Ph. Régnier, «Thierry et Saint-Simon: micro-histoire d'une collaboration», ό.π. A. Augustin-Thierry, *Augustin Thierry d'après sa correspondance et ses papiers de famille*, Plon-Nourrit, Παρίσι, 1921, σσ. 20-40 και H. Gouhier, *La jeunesse d'Auguste Comte et la formation du positivisme*, τ. Γ': Saint-Simon jusqu'à la Restauration, Librairie Philosophique J. Vrin, Παρίσι, 1970, σσ. 71-121. Για τη συνεργασία του με τους Ch. Dunoyer και Ch. Comte, βλ. E. Harpaz, *Le Censeur, Le Censeur Européen, Histoire d'un journal libéral et industrialiste*, Slatkine Reprints, Γενεύη, 2000 και R. N. Smithson, *Augustin Thierry: Social and Political Consciousness in the Evolution of a Historical Method*, Librairie Droz, Γενεύη, 1973.
64. Για μια επισκόπηση των σημαντικότερων μελετών με θέμα την σκέψη του Τιερρύ, βλ. A. Déruelle, Y. Potin (επιμ.), *Augustin Thierry. L'histoire pour mémoire*, ό.π., σσ. 7-17.
65. L. Rignol, «Augustin Thierry et la politique de l'histoire. Genèse et principes d'un système de pensée», *Revue d'histoire du XIXe siècle*, no 25, 2002, σσ. 87-100.
66. Βλ. J.-N. Ducange, «Marx, le Marxisme et le "Père de la lutte des classes", Augustin Thierry», *Actuel Marx*, no 58, 2015, σσ. 12-27 και E. J. Hobsbawm, *Aux Armes Historiens. Deux siècles d'histoire de la Révolution Française*, Pluriel, Παρίσι, 2014.
67. Η *Ιστορία της κατάκτησης της Αγγλίας από τους Νορμανδούς* ωριμάζει στο μυαλό του Τιερρύ από το 1817. Ύστερα από χρόνια εξαντλητικής δουλειάς, αρχίζει την συγγραφή το 1822. Τα σοβαρά προβλήματα υγείας που αντιμετωπίζει τον εμποδίζουν να εργαστεί απρόσκοπτα. Οι γιατροί συστήνουν πρωτίστως ξεκούραση. Τους αγνοεί και εντείνει ακόμα περισσότερο την προσπάθεια. Τα επόμενα δύο χρόνια,

η πίεση αυξάνει καθώς οι συνάδελφοι και φίλοι του δημοσιεύουν ο ένας μετά τον άλλο τις μελέτες τους. Το 1823, ο Γκιζό (François Guizot) δημοσιεύει τις *Δοκιμές πάνω στην Ιστορία της Γαλλίας* και ο Μινιέ (François Mignet) την *Ιστορία της Επανάστασης*. Το επόμενο έτος, ο Μπαράντ (Prosper de Barante) υπογράφει την *Ιστορία των δουκών της Βουργουνδίας*. Το φθινόπωρο του 1824, ο Τιερρύ μπορεί να εργαστεί μόνο με τη βοήθεια γραμματέα. Ο φίλος του Σεφέρ (Arnold Scheffer) του συστήνει τον Καρρέλ. Βλ. A. Augustin-Thierry, *Augustin Thierry d'après sa correspondance et ses papiers de famille*, ό.π., σσ. 72-79.

68. Οι οικογενειακές προσδοκίες και η εκπαίδευση του στο Αυτοκρατορικό Λύκειο της Ρουέν προδίκαζαν γι' αυτόν μια πολλά υποσχόμενη στρατιωτική καριέρα. Ατίθασος και ριψοκίνδυνος, δεν δίστασε να εμπλακεί στο κίνημα των καρμπονάρων. Τολμηρός και παθιασμένος, ερωτεύτηκε τη σύζυγο ενός υψηλόβαθμου αξιωματικού. Τα φιλελεύθερα φρονήματά του και ο έρωτας τον απομάκρυναν από τις τάξεις του γαλλικού στρατού και τον οδήγησαν στη λεγεώνα των ξένων που πολέμησαν στο πλευρό των Ισπανών Συνταγματικών. Συνελήφθη και δικάστηκε με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας. Όταν αθωώθηκε επέστρεψε στην γενέθλια πόλη του. Οι συμβάσεις της επαρχιακής ζωής και οι προσδοκίες ενός συντηρητικού οικογενειακού περιβάλλοντος περιόριζαν τις φιλοδοξίες του. Ήθελε να γίνει γραφιάς. Βλ. G. Crochemore, *Armand Carrel (1800-1836). Un républicain réaliste*. Presses Universitaires de Rennes, Ρεν, 2006, σσ. 21-47.
69. A. Carrel, *Résumé de l'histoire d'Écosse*, Lecoigne et Durey, Παρίσι, 1825.
70. A. Carrel, *Résumé de l'histoire des Grecs modernes depuis l'envahissement de la Grèce par les Turcs jusqu'aux derniers évènements de la révolution actuelle*, Lecoigne et Durey, Παρίσι, 1825. Το βιβλίο είναι το 36ο της σειράς των *Résumés*. Μεταφράστηκε στα ελληνικά το 1838. Βλ. *Επιτομή της Ιστορίας των Νέων Ελλήνων, από της εισβολής των Τούρκων μέχρι των ημερών μας. Μεταφρασθείσα μεν εκ της Γαλλικής γλώσσης εις την νέαν Ελληνική μέχρι της μεσολαβήσεως των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων, προσεπαυξηθείσα δε μέχρι της ελεύσεως του νυν ευκλεώς βασιλεύοντος Όθωνος του Α' υπό Αναστασίου Γ. Κωνσταντά, Τυπογραφείο Ηλιάδου και Χρηστίδων, Βουκουρέστι, 1838, 447 σ.*
71. Για τον Τριαντάφυλλο Παντζούρη και τον κύκλο των Ελλήνων του Παρισιού, βλ. Α. Πολίτης, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σσ. 245-251, 263-267.
72. A. Carrel, *Résumé de l'histoire des Grecs modernes*, ό.π., σ. 7. Η μετάφραση είναι του Α. Πολίτη. Βλ. Α. Πολίτης, ό.π., σ. 247. Τον ευχαριστώ θερμά για τα βιβλιογραφικά εργαλεία που είχε την καλοσύνη να μου δανείσει.

73. Cl. Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, τ. Α' και Β', Firmin Didot, Παρίσι, 1824-1825. Για την έκδοση του βιβλίου στα ελληνικά, βλ. Cl. Fauriel, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Η έκδοση του 1824-1825*, τόμοι Α' και Β', Εκδοτική επιμέλεια Αλέξης Πολίτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1998.
74. M. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce pour servir à l'histoire de la guerre de l'Indépendance accompagnés de plans topographiques avec une introduction historique par Alph. Rabbe*, 2 τόμοι, Tournachon-Molin Libraire, Παρίσι, 1824-1825.
75. F. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, 5 τόμοι, Firmin-Didot, Παρίσι, 1820-1821. F. Pouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce comprenant le précis des événements depuis 1740 jusqu'en 1824*, 4 τόμοι, Firmin-Didot, Παρίσι, 1824.
76. Cl. Raffanel, *Histoire complète des événements de la Grèce, depuis les premiers troubles jusqu'à ce jour*, 3 τόμοι, β' έκδοση, Dondey-Dupré, Παρίσι, 1825.
77. Ed. Blanquiere, *The Greek Revolution: Its origin and Progress. Together with some remarks on the Religion, National character, & c. in Greece*, Whittaker, Λονδίνο, 1824.
78. Υποθέτουμε πως η *Επιτομή* κυκλοφόρησε είτε ταυτόχρονα με το άρθρο είτε, το πιθανότερο, λίγο καιρό αργότερα, δηλαδή στα τέλη του 1825 ή στις αρχές του 1826. Προς ενίσχυση του τελευταίου ενδεχόμενου, σημειώνουμε πως το ημερήσιο περιοδικό *La Nouveauté* αφιέρωσε στο βιβλίο ένα δίστηλο κριτικής στις 27 Απρίλη του 1826. Βλ. *La Nouveauté, Journal du commerce, des sciences, de la littérature, des théâtres et des arts*, 27 Avril 1825, no 237, σ. 2.
79. A. Carrel, «Du commerce de la Grèce Moderne,...», *ό.π.*, σ. 200.
80. Ο Σουαζέλ Γκουφιέ δημοσιεύει το 1782 τον πρώτο τόμο της *Εικονογραφημένης Περιήγησης της Ελλάδας*. Το 1809, δημοσιεύει το δεύτερο τόμο. Το 1822, πέντε χρόνια μετά το θάνατό του, δημοσιεύεται σε ένα τρίτο τόμο το υλικό που είχε μείνει ανέκδοτο. Για τον Σουαζέλ-Γκουφιέ, βλ. Ι. Κουμπουρλής, *Οι Ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρηγόπουλου. Η συμβολή Ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του τρίσημου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού (1782-1846)*, ΠΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 2012, σσ. 99-131. Ο Σατωβριάνδος δημοσιεύει το *Οδοιπορικό του* το 1811, βλ. F.-R. de Chateaubriand, *Itinéraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris, en passant par la Grèce, et en revenant par l'Égypte, la Barbarie et l'Espagne*, τ. Α', Le Normant, Παρίσι, 1811. Για το φιλελληνισμό του Σατωβριάνδου, βλ. Σ. Δοανίδου, «Η σταδιακή πορεία του Chateaubriand προς το φιλελληνισμό», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμ. 21, σσ. 499-514.
81. W. Eton, *A Survey of the Turkish Empire, in which are considered 1. Its Govern-*

ment, 2. *The State of the Provinces*, 3. *The Causes of the Decline of Turkey*, 4. *The British Commerce with Turkey and the Necessity of Abolishing the Levant Company*, T. Cadell, jun. & Davies, Λονδίνο, 1798. Ο Ήτον, προβλέποντας πως η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα συνεχίσει να παρακμάζει, τηρεί ακραιφνή φιλελληνική στάση. Στο πρόσωπο των νέων Ελλήνων αναγνωρίζει μια φυλή που έχει καταφέρει, παρά το πέρασμα του χρόνου και τη δεσποτική κυριαρχία των Οθωμανών, να διατηρήσει, μέσα από τη λαϊκή παράδοση, αναλλοίωτες τις αρετές του παρελθόντος. Τις θετικές σκιαγραφήσεις του χαρακτήρα των Ελλήνων, διαδέχονται τα αιχμηρά σχόλια κατά των βάρβαρων Τούρκων. Η πολωτική αυτή αντίληψη για Έλληνες και Τούρκους γίνεται ακόμα πιο συμπαγής όταν ο Ήτον αξιολογεί αρνητικά την διαίρεση των κατοίκων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε Ορθόδοξους και Μωαμεθανούς. Ουσιαστικά, δαιμονοποιεί τους θρησκόληπτους Τούρκους και τους αρνείται την οποιαδήποτε προοπτική ένταξης στους κόλπους των χριστιανικών λαών της Ευρώπης. Μάλιστα, πηγαίνει ακόμα παραπέρα όταν καλεί τους συμπατριώτες του να συνδράμουν τους Ρώσους στην απελευθέρωση των Ορθόδοξων Ελλήνων. Η απάντηση στα όσα ισχυρίζεται, έρχεται από τον Θόρντον (Thomas Thornton). Στο έργο του που δημοσιεύεται το 1807 με τίτλο *The Present State of Turkey*, εγκυβεί τον Ήτον για την τουρκοφοβική του στάση και επιχειρεί να καταρρίψει τα οριενταλιστικά του στερεότυπα. Ωστόσο, η οπτική του Θόρντον δεν είναι περισσότερο αμερόληπτη από εκείνη του Ήτον. Θεωρεί τους Τούρκους μια φυλή γεμάτη αντιφάσεις που δένουν ωστόσο αρμονικά μεταξύ τους. Την ίδια στιγμή, περιγράφει τους Έλληνες ως ύπουλους, βραδυκίνητους και μίζερους. Για τη διένεξη των δύο Βρετανών και την επίδρασή της στο έργο του Λόρδου Βύρωνα, βλ. N. Leask, «Byron and the Eastern Mediterranean: Childe Harold II and the polemic of Ottoman Greece», στο: D. Bone, *The Cambridge Companion to Byron*, Cambridge University Press, Κέϊμπριτζ, 2004, σσ. 99-117.

82. Cl. Fauriel, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Η έκδοση του 1824-1825*, ό.π.

83. A. Carrel, «Du commerce de la Grèce Moderne,...», ό.π., σσ. 201-202.

84. *Αυτόθι*, σσ. 203-213.

85. *Αυτόθι*, σσ. 254-260.

86. Εν πολλοίς, αυτή η στάση διαμορφώθηκε μέσα από την ανάγνωση της μελέτης του Μάρκου-Φίλιππου Ζαλλώνη για τους Φαναριώτες, βλ. M.-Ph. Zallony, *Essai sur les Fanariotes, ou l'on voit les causes primitives de leur élévation aux hospodariats de la Valachie et de la Moldavie, leur mode d'administration, et les causes principales de leur chute, suivi de quelques réflexions sur l'état actuel de la Grèce*, Antoine Ricard, Μασσαλία, 1824. Για τις θέσεις του Ζαλλώνη, βλ. I. Κουμπουρλής,

- ό.π., σσ. 206-222. Για την πρόσληψη των Φαναριωτών πριν και μετά τον Ζαλλώνη, βλ. Jacques Bouchard, «Perception des Phanariotes avant et après Zallony», *Les Cahiers Balkaniques*, 42, 2014, 17 σ. (Ανακτήθηκε από την ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://journals.openedition.org/ceb/4935>).
87. A. Carrel, «Du commerce de la Grèce Moderne...» ό.π., σσ. 260-266.
88. Για τη ζωή και το έργο του Stendhal, βλ. Α. Μαχαιρά, *Η διπλή ζωή του Σταντάλ. Το έργο του, η κριτική και η αναπαραγωγή της επαναστατικής κουλτούρας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2014, σσ. 54-154.
89. Δημοσιεύονται από τον Δεκέμβρη του 1823 μέχρι και τον Ιούνιο του 1824. Το τρίτο τετράδιο φέρει την υπογραφή του A. Comte. Για τα υπόλοιπα, βλ. H. Saint-Simon, «Catéchisme des Industriels» στο *Ceuvres Complètes*, τ. Δ, ό.π., σσ. 2861-3016.
90. F. Rude, *Stendhal et la pensée sociale de son temps*, Plon, 1967, σσ. 139-140.
91. Stendhal, *D'un nouveau complot contre les industriels*, Sautelet et Cie, Παρίσι, 1825, 24 σ. Για τον πολεμικό χαρακτήρα του φυλλαδίου, βλ. J. Birnberg, «D'un nouveau complot contre les industriels. Pamphlet possible ou impossible?», στο: O. Schellekens (επιμ.), *Stendhal, le saint-simonisme et les Industriels; Stendhal et la Belgique*, Editions de l'Université de Bruxelles, Βρυξέλλες, 1979, σσ. 103-111.
92. Ο Stendhal κατακρίνει τους τραπεζίτες και τους βιομήχανούς (Rothschild, Laffitte, Ternaux, Ardoin, κ.ά.) της Παλινόρθωσης για τη στάση τους απέναντι στα δίκαια αιτήματα των λαών της Ισπανίας, της Ελλάδας και της Αιτής. Πολιτικά μετριοπαθείς, κράτησαν αποστάσεις από τους φιλελεύθερους ριζοσπάστες της Ισπανίας. Ηθικά υποκριτές, εξέφραζαν την συμπάθεια τους για τους επαναστατημένους Έλληνες τη στιγμή που πωλούσαν φρεγάτες στον Μοχάμεντ Αλί. Κερδοσκόποι, δάνειζαν με επαχθείς όρους τη δημοκρατία της Αιτής. Για την εμπλοκή του Laffitte στην Ισπανία κατά την περίοδο 1820-1823, βλ. Cl. Morange «Une tentative précoce de diffusion en Espagne de l'industrialisme saint-simonien», στο J.-R. Aymes, J. F. Sebastian (επιμ.), *L'image de la France en Espagne (1808-1850)*, Presses Sorbonne Nouvelle, Παρίσι, 2017, σσ. 87-106. Για τη ναυπήγηση αιγυπτιακών φρεγατών στη Μασσαλία, βλ. G. Douin, *Les premières frégates de Mohamed Aly, 1824-1827*, Institut Français d'Archéologie Orientale, Κάιρο, 1927, 127σ. Για το δάνειο που δόθηκε στην Αιτή το 1825, βλ. J. Benoit, «La reconnaissance d'Haiti par la France (1825): naissance d'un nouveau type de rapports internationaux», *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 22, no 3, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1975, σσ. 369-396. Ειδικότερα, για την άποψη του Stendhal στο ζήτημα του δανείου, βλ. G. Dupuigrenet-Desroussilles, «Stendhal et Sismondi ou, face à l'industrialisme, une économie romantique», στο O. Schellekens (επιμ.), ό.π., σσ. 41-43.

93. Stendhal, *D'un nouveau complot contre les industriels*, ό.π., σ. 23
94. Α. Μαχαίρα, *Η διπλή ζωή του Σταντάλ...*, ό.π., σσ. 100-101.
95. H. Saint-Simon, «Le Nouveau Christianisme» στο *Œuvres Complètes*, τ. Δ, ό.π., σσ. 3167-3226.
96. Philippe Régnier, *Les idées et les opinions littéraires des saint-simoniens (1825-1835)*, ό.π., σσ. 100-120.
97. Χάρη στην αναφορά του Μπλακέρ προς την *Société pour l'instruction élémentaire* ενημερώνουν τους αναγνώστες τους για την κατάσταση της εκπαίδευσης των Ελλήνων. Επανέρχονται στις εξελίξεις, δημοσιεύοντας απόσπασμα από μια επιστολή του εγκατεστημένου στην Ελλάδα Μπαϊγύ προς το παρισινό κοιτάτο. Ο Γκαρνιέ καλεί τα ευρωπαϊκά έθνη, τις παραγωγικές τάξεις και δύο φύλα να υπερβούν τις διαφορές και τους εγωισμούς τους προκειμένου να ενισχύσουν τους αγωνιζόμενους Έλληνες. Για τις βιβλιογραφικές αναφορές, βλ. τη σημείωση αρ. 50.
98. «De la Grèce», *Le Producteur*, τ. Ε', ο.π., σσ. 5-16. Συγγραφέας του κειμένου είναι, σύμφωνα με τον Φουρνέλ, ο Μπυσέ (Philippe Buchez, 1796-1865). Βλ. H. Fournel, *Bibliographie saint-simonienne*, ο.π., σ. 57. Για τα νεανικά χρόνια του Μπυσέ, βλ. F.-A. Isambert, *De la Charbonnerie au Saint-Simonisme ; Étude sur la jeunesse de Buchez*, Les Edition de Minuit, Παρίσι, 1966, 197 σ.